

894
K83e
no.5

IRTEKEZÉSEK

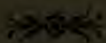
KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMABÓL

5. SZÁM

HELIODOROS AITHIOPIKÁJÁNAK FELDOLGOZÁSAI A MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA

RAJKA LÁSZLÓ

NYELV- ÉS IRODALMISZÁSZ
1917. 10. 28.

KOLOZSVÁR.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUM

1917.

NYELV- ÉS IRODALMISZÁSZ
1917. 10. 28.

A sorozatban megjelentek:

1. *Borbély Ferenc*: Gyulai mint aesthetikus.
2. *Henrich Arnold*: Gismunda és Gisquardus szép-története.
3. *Jénáki Ferenc*: Kájoni János énekes könyve és forrásai.
4. *Csipak Lajos*: Horatius hatása az ó- és ujklasszikus iskola költőire.

A sorozaton kívül:

Bodola Gyula: Dobó István a magyar költészetben.
Böhm Dezső: Orczy Lőrinc élete és költészete.
Császár Károly: Medgyesi Pál élete és működése.
Frick József: A középkori magyar himnusz-költészet.
Gerencsér István: Adalékok a magyar iskoladramák történetéhez.
György Lajos: Szép Magelona.
Kovács Béla: Szathmáry Károly élete.
Kovács János: Sue hatása a magyar irodalomra.
Kreszta Riza: A magyar verses legenda története.
Pusch Odön: Vallásos elmélkedések kódexeinkben.
Schweighoffer Tamás: Kazinczy Ferenc aesthetikája.
Tompa József: A magyar ballada története.
Ujvárossy Szabó Gyula: A magyar verses oktató költészet története 1772-ig.

ÉRTEKÉZÉSEK

A KOLOZSVÁRI M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUMÁBÓL

5. SZÁM

HELIODOROS
AITHIOPIKÁJÁNAK FELDOLGOZÁSAI
A MAGYAR IRODALOMBAN

IRTA

RAJKA LÁSZLÓ

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

OCT 6 1923

KOLOZSVÁR.

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMINÁRIUM

1917.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARY

894
K83e
no 5

UNIVERSITY OF ILLINOIS
LIBRARY

Előszó.

Heliodoros magyar feldolgozásainak kérdésére figyelmemet a tárgy rendezetlensége és sok tekintetben megoldatlan volta iránította. Már az is feltűnt nekem, hogy a régi magyar irodalom egyik jelentős emléke: Czobor fordítása még mindig kiadatlan. Eredeti tervem az volt, hogy ezt a munkát megfelelő bevezetéssel ellátva kiadom. Ám a bevezetés maga is nagyra nőtt és így meg kell elégednem annak közlésével.

Ily széles tárgykörrel foglalkozó munkát egymagamnak minden részletében lehetetlen lett volna megoldani. Éppen ezért hálával gondolok mindazokra, akik elkészítésénél részben adatokkal, részben utbaigazításokkal támogattak. Mindenekelőtt köszönetet kell mondanom *Dr. Dézsi Lajos* egyetemi ny. r. tanár úrnak, aki Czobor Heliodoros feldolgozásának betűhű másolatát rendelkezésemre bocsátotta, Enyedi fordítására figyelmeztetett és munkám elkészítése alatt állandóan becses tanácsokat adott. Neki köszönhetem továbbá, hogy ajánló levelei révén kutatásaimat a bécsi könyvtárban szerencsésen tovább folytatni sikerült. Ugyanitt szíves további ajánlásokat nyertem *Dr. Károlyi Árpád* úrtól, a cs. és kir. udvari és állami levéltár ny. igazgatójától. Megjelölt munkákat, még bibliographiai ritkaságokat is sikerült *Dr. Gyalui Farkas* könyvtárigazgató úr szivességéből kézhez vennem. Az Unitárius Kollégiumban *Sándor János* tanár úr bocsátotta Enyedi fordítását rendelkezésemre. Többször igénybe vettem ezenkívül több egyetemi kollégám segítségét is. Fogadják mindnyájan leghálásabb köszönetemet!

Kolozsvárt, 1917 január 15.-én

Rajka László.

mac

3 Dec. 23 div. g.

Heliodoros Aithiopikája.

Az ó- és középkor legkedveltebb görög regénye: az *Aithiopika* az újkor elején megifjodva új, diadalmas útra indul el Mátyás híres könyvtárából, s hatását, melyet eddig szinte elszigetelten csak a byzanci irodalomban érvényesített, most az egész művelt világ fölé kiterjeszti.

Szerzője *Heliodoros*, amint ezt műve végén maga mondja, hazája pedig Emesa; ez a város hatalmas műveltségének bélyegét letörölhetetlen vonásokkal lehelte szülötte szellemébe. Amit életéről ezenkívül tudunk, az mind a későbbi korból való. *Sokrates* és az ő nyomán *Nikephoros* egyháztörténetírók megemlítik, hogy Heliodoros Trikkában püspök volt, sőt az utóbbi még arról is tud, hogy, mivel regényét megsemmisíteni vonakodott, állását el kellett hagynia.

A regény keletkezésének idejét az előtte és utánna élt írókhoz való viszonyából lehet nagyjában megállapítani. Az ily irányú kutatás arra az eredményre vezetett, hogy Heliodoros Aithiopikája a Kr. u. III. században, közelebbről 250 körül keletkezett. Sokkal több vitára adott az a kérdés alkalmat, hogy Heliodoros keresztény volt-e vagy nem. A régebbi felfogással szemben *Rhode* meggyőző érveket hozott fel amellett, hogy Heliodoros, legalább is műve megírásakor, keresztény nem volt. Rhode mutatta ki, hogy a regény erkölcsi célzatai, amelyeket eddig a keresztény tanokra igyekeztek visszavezetni, Pythagoras bölcséletében gyökereznek.¹

Bár Heliodoros regénye a byzanci irodalom legkedveltebb terméke maradt egész az újkor elejéig, a nyugati népek előtt mégis

¹ A vitás kérdésekről kritikai összefoglalás található *Pauly—Wissowa*: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften Heliodoros cikkében. A már jelzett irányban tárgyalja *Rhode*, Der griechische Roman és *Oeftering*, Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur. Berlin, 1901.

csak *Opsopoeus* kiadása után vált általánosan ismertté 1534-ben. Ettől kezdve népszerűsége rohamosan nő s rövid idő alatt francia, latin, német, olasz, angol és spanyol, majd idők folytán minden európai nyelven olvassák a kedvelt regényt. A mi irodalmunkban is megjelenik már ugyanazon század folyamán és, ami még a gazdag irodalmakban is ritkaság, őt átdolgozóját lehet kimutatni.

Kétségtelen, hogy minden kiválósága dacára sem tehetett volna az Aithiopika erre a páratlan népszerűsége szert, ha megjelenésének ideje oly kedvező nem lett volna. A XVI. század eleje a kalandos lovagregények virágkora, Az egész századot betöltik az Amadis regények s ezzel együtt a Magelona, Pontus és Sidonia, meg ezek számtalan társa irodalomról irodalomra vándorolnak. Mindaz, ami ezen kor izlésének és követelményeinek megfelelt, megvolt a Theagenes és Charikleia csodálatos történetében: kalandos cselekvény, emberfölkötti jellemek, csodás események, tengerentúli színtér, titokzatos származás, szóval mindaz, amit a közönség vágyva óhajtott.

Hogy tényleg ez volt akkori nagy hatásának titka, nem pedig cselekvényének művészi szövése és elbeszélésének bája, a legjobban az bizonyítja, hogy bekerül a széphistóriák gyűjteményébe, mégpedig azok szellemének megfelelő átdolgozásban.

Heliodoros Aithiopikája magyar feldolgozásának vizsgálatánál ez a szempont irányadó és döntő. A kor szelleme széphistóriát követelt, kérdés, hogy a klasszikus Aithiopikával találkozunk-e vagy pedig a széphistóriával.

Az Aithiopika rövid tartalma a következő:

I. A *Nilus* Herakleion-i ágának torkolatánál egy hajó horgonyoz; körülötte a parton emberi holttestek hevernek. Rablócsapat jelenik meg, amelyet azonban még hatalmasabb kalózsereg űz el. Ezek a hajót kirabolják s a közelben levő ifjú párt, *Theagenest* és *Charikleiát* magukkal hurcolják. Fogságuk első éjszakáján egy athéni ifjúval, *Knemonnal* ismerkednek meg. Ez az ifjú egy vagyonos polgárnak, *Aristipposnak* volt a fia, ám mostohája *Demaeneta* ármánykodása folytán számkivetésre ítélték. A mostoha gonoszságát rabnője *Thisbe* elárulta, mire Demaeneta öngyilkosságot követett el. Egyelőre ennyit beszél el élete történetéből Knemon. Ezalatt álmodt a rablók vezére, *Thyamis* s ebből arra következett, hogy Charikleiát feleségül kell vennie. Ezt a kívánságát másnap közli a leánnyal, aki abba azon föltétel alatt egyezik bele,

hogy a menyegzőt Memphisben tartsák meg, ahol Thyamis egykor főpap volt. Eközben a szigetet megtámadják az elűzött rablók, Thyamist foglyul ejtik, mivel annak fejére testvére, *Petosiris*, aki a főpapi széket bitorolta, díjat tűzött ki.

II. Theagenes és Knemon szerencsésen megmenekülnek a harcból s Charikleia felkeresésére indulnak, aki egy barlangban rejtőzik. Meg is találják Charikleiát, de megzavarja őket *Thermuthis*-nak, Thyamis fegyverhordozójának megjelenése, aki a barlangban elrejtett szeretőjét, Thisbét keresi. Ám ezt Thyamis Charikleia helyett megölte. — Knemon Thermutisszal útnak indul, de útközben ügyesen elválík a veszedelmes rablótól s *Chemmis* faluba siet, ahol a megbeszélés szerint Theagenesszel és Charikleiával fog találkozni. Itt egy öreg fogadja vendégszeretetébe, akit *Kalasiris*nek hívnak. Kalasiris Memphis főpapja volt, de reménytelen szerelem miatt elhagyta hazáját s Delphibe ment, ahol megismerkedett a főpappal: *Chariklesszel*. Chariklesnek Egyiptomban jártakor egy ember sok kincs mellett egy leányt adott át, hogy gondját viselje. A leányt Charikleiának nevezte el s gondosan felnevelte.

III. Thessalok érkeznek Delphibe, akik áldozatot mutatnak be Neoptolemos tiszteletére. Ezek vezére Theagenes az első pillantásra heves szerelemre gyúlad Charikleia iránt. Kalasirisnek az istenek megparancsolják, hogy a szerelmeseket vigye magával hazájába.

IV. Kalasiris ügyesen elcsalja Chariklestől leánya kincseit s ezekből megtudja, hogy Charikleia *Hydaspes* aithioipiai király leánya, akit anyja fehér színe miatt kitett. A fiatalokat egy útra készülő hajón magával viszi Charikles tudta nélkül.

V. A szökevények Zakynthos szigetére menekülnek, majd a kalózoktól való félelmükben tovább folytatják útjukat. Ám a kalózok utól érik őket s foglyul ejtik. Vihar támad, amely a Nilus torkolatához veti a hajót. A tengerparton tartott lakomán a kalózok Charikleiáért összevesznek s egymást meggyilkolják. A reggeli szürkületben rablók ejtik foglyul az ifjakat, míg Kalasiris jó emberéhez: *Nausikles* kereskedőhöz menekül. — Nausikles eközben megérkezik s legnagyobb örömeire Charikleiát hozza magával, akit a rablók szigetének feldúlásakor talált meg. Theagenest azonban az egyiptomi katonák magukkal hurcolták.

VI. Theagenest Thyamisszal együtt egy falu fellázadt lakói

kiszabadították *Mitrane*snek, a satrapa hadnagyának kezeiből. Theagenes felkeresésére Kalasiris és Charikleia Memphisbe indulnak.

VII. Charikleia Memphis falai alatt találkozik Theagenesszel. Kalasiris, miután gyermekeit: Thyamist és Petosirist kibékítette, váratlanul meghal. *Arsake* a satrapa felesége szerelmes Theagenesbe és mindent elkövet, hogy az ifjat megnyerje, de mindhiába.

VIII. *Oroondates*, a perzsa satrapa hadat visel az aithiopok ellen. Hydaspes király nagy sereggel vonul ellene. Közben Oroondates tudtára jut felesége hűtlensége, amiért a foglyokat magához rendeli. Ám ezek Hydaspes portyázó lovasainak hatalmába kerülnek.

IX. Oroondates Syene városába vonul vissza, ahol Hydaspes legyőzi.

X. Az aithiopok nagy diadalünnepet rendeznek fővárosukban s ezen az érintetlen foglyokat fel kell áldozni. Így Theagenes és Charikleia feláldozása is bizonyos már, amikor Charikleia felfedi származását, mire a szülők örömmel beleegyeznek az ifjak frigyébe.²

² A tartalmat én csak a legvázlatosabban ismerttettem. Igen bőven megtalálható ez akár Rhode, vagy Oeffering idézett munkáiban, akár *Zlinszky*: *Heliodoros a magy. irodalomban*. Budapest, 1887 c. értekezésében.

II.

Enyedi György latin fordítása (1592).

Az egész középkoron át, sőt még az újkor elején is általános a latin nyelv használata. Ezen írnak, ilyen nyelvű munkákat olvasnak műveltjeink is, sőt még anyanyelvüket is sűrűn keverik annak szavaival és kifejezéseivel. Ez magyarázza meg azt, hogy Heliodoros görög regényét először latin nyelvre fordítja le különben nemzete édes nyelvének is buzgó munkása: *Enyedi György*.³

A Kolozsvári Unitárius Kollégium kézíratai között 1089. szám alatt van meg a következő mű: HELIODORI AE- | THIOPICAE LIBRI | DECEM, NUNC | PRIMUM IN | LATINAM | LINGUAM | CONVER- | SI IN- | TER- | PRE | TE | GEORGIO ENIEDINO | TRANSILVANO | R. S. C. Clarissimo etc. | ANNO DOMINI 1592. |

A bőrkötésű, 17×20 cm nagyságú könyv száznolcvanhat papírlapot tartalmaz, amelyeknek mindkét oldalát szöveg foglalja el; így tehát a mű terjedelme 372 oldal. Rajta a szöveg így oszlik el: 1a. címlap, 1b. üres, 2a—b. Epistola dedicatoria, 3a. Ad lectorem, 3b—7a. Testimonia, 7b—186b. Heliodoros Aithiopikájának latin nyelvű teljes fordítása. A nehezen olvasható, elhamarkodott írású kézirat másolat, amint azt a legutolsó oldalon a szöveg befejezése után az ugyanazon kézből eredő sorokban olvashatjuk: Finis huius operis mercedem sumpsi laboris. Sanctogratia Mense Octobri Anni 1647 Stephanus NEmay Urbanus.

A másolón kívül a kéziratnak a könyvtárba jutásáig több tulajdonosa is volt. Így a következő bejegyzéseket találhatjuk benne: Ex libris Johannis Nemaj ab anno 1693, die 5. Februarij. Ex libris Joannij Bartok 1765 Biblioth. Gymn. Unitar. Torden. Tordae 1876.

Enyedi György életének főbb mozzanatairól *Uzoni Fosztó István* és *Kénosi Tözsér János* egyháztörténeti munkáiból érte-

³ Az Enyedi fordítására *Dr. Dézsi Lajos* professzor úr figyelmeztetett s egyuttal szives volt felfedezésének első közlését is nekem átengedni.

sülünk.⁴ 1555-ben született s tanulmányait az enyedi Kollégiumban kezdte meg. 1571-től 1574-ig külföldi egyetemen, még pedig saját bevallása szerint Genfben és Páduában hosszabb ideig tartózkodott. De járt Német-, Francia- és Olaszország nevezetesebb városaiban is. Tanultságának már ekkor is nagy hire volt s ennek tulajdoníthatjuk, hogy *Kornis Gergely* majdnem húsz év múlva az Enyedi Páduában való tartózkodása után így nyilatkozik, amikor példákat sorol fel arra, hogy mennyire szükséges a külföldi egyetemeken való húzamosabb időzés: „mert az mi Enyedit és több afféle rendüveket nézi, kik kevesebbre laktanak ide; az előt is schola mesterek és gubernatorok voltak ők és annyi fundamentumok volt, hogy csak sublimiora necesse fuit illis quaerere, humilia, poetarum scripta et oratorum praecepta ne inspexerunt quidem.“⁵

Ez alatt az idő alatt tehetett szert a nagy műveltségű ifjú a latin és a görög nyelv ismeretén kívül a modern, így különösen a francia nyelvben való jártasságra. Visszatérte után Kolozsvárt tanított. A magyar irodalom történetében eddig a *Gisquardus* és *Gismunda széphistóriájának* átdolgozásával foglalt helyet. Nagyszabású theologiai munkássága, amely 1592-ben az unitáriusok püspöki székére tette méltóvá, az ezzel járó széleskörű elfoglaltsága tényleg nem sejtették, hogy szépirodalmi tevékenységet tovább is kifejtett volna. Pedig a külföldről magával hozott csírák tovább fejlődtek e fáradhatatlan buzgalmú férfiú lelkében. Bár, amint maga mondja, nehezen dolgozhatott az iskolai elfoglaltságán kívül eső szűkre szabott időben, mégis befejezte nagyszabású *Heliodoros* fordítását. Ajánlásával ahhoz fordul, akit szerencséje letünté után oly igazán meggyászolt: *Báthori Zsigmond*hoz. A szakadatlan munkásság aláasta amúgy is gyenge egészségét; 1597-ben halt meg, férfi kora delelőjén 42 éves korában.

Heliodoros fordításának keletkezésére élénk világot vet ajánló levele és az olvasóhoz intézett előszava. Ezeket, mint művére jellemző adatokat, itt közlöm.⁶

⁴ *Jakab Elek*, Keresztény Magvető 1890. — *Henrich Arnold*, Enyedi György Tancredus király leánya *Gismunda* és *Gisquardus* széphistóriája. — Kolozsvár, 1912.

⁵ *Dr. Andreas Veress*: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Fontes rerum Hungaricarum* I, Budapest, 1915, 237. oldal. A levél 1591 nov. 7-én kelt Páduában.

⁶ A rövidítéseket feloldottam.

EPISTOLA DEDICATORIA.

Illustrissimo Principi D. D. Sigismundo Bathori de Somlyo, Principi Transilvaniae etc. Domino suo clementissimo omnem foelicitatem precatur.

Non tantum Vulgari opinione creditum sed etiam sapientum auctoritate confirmatum est, Illustrissime Princeps, Juuenem ad tractandas res arduas, et gubernandos alios minime esse accommodatum. Non desunt tamen cum eruditorum hominum sententia, tum Clarissimorum Virorum Exempla, qua illam Persuasionem non semper et ubique Ueram esse ostendant, Vt enim sacrarum literarum testimonium, quae non annorum numerum, neque aetatis maturitatem, sed DEj Spiritum, sapientiã honori tribuere docent, omittam; Vel Aristoteles tradit, nonnullos aetate, nonnullos uero ingenio esse senes. Et quis ignorat, Alexandrum illum magnum, Juuenili aetate, res toto Orbe decantatissimas gessisse. Scipio certe quatuor et viginti natus Annos, Hyspaniam bello Italiam metu liberauit, et Romano imminentem Imperio deuicit Annibalem. Sic Horatius praeclare Indolis Juuenem, nunc leoni, nunc Aquilae comparat, et Poëta de Ascanio, Ante annos curamque gerens, animumque virilem. Sed haec ut deessent, poteras tu Illustrissime Princeps docere, Juuenilem aetatem aptam esse imperio, qui admodum Adolescens, ad rerum uocatus gubernacula, Regnum nostrum ita pacate et foeliciter moderaris, ut nihil maioribus votis, DEo poscere debeamus, quam ut diutissime Celsitudinem Vestram nobis saluam et incolumem conseruare dignetur.

Verum, quoniam ita Natura comparatum est, ut nisi seria ludicris, et tristia dulcibus temperentur, neque totius Universi harmonia, neque ullius animalis vita, consistere queat: Ideo ausus sum Celsitudini Vestrae, librum hunc a me primum, quod sciam latinitatem donatum mittere cuius lectio, discutere curas, et honestissima voluptate animum perfundere possit. Fuit et alia quae hortata me est caussa ut auspicijs Celsitudinis Vestrae, latine illum euulgari cuperem. Nam quod Graece hactenus ab eruditis est lectus, acceptum debet referri, Mathiae illi Coruino Regi nostro, ex cuius Bibliotheca, tanquam tabula ex naufragio, fuit seruatus. Par igitur est, ut nostra qui reliquiae sumus, florentissimi illius vngarici Regni, opera, latinis quoque auribus innotescat.

De Authore vero, quis ille, qualisque sit, quodne operis ar-

gumentum, nihil est necesse quicquam me loqui cum ex doctissimorum hominum, quae subieci testimonijs, illud perspicuum esse possit, tantum obsecro Celsitudinem Vestram ut hoc observantiae meae argumentum tenue aequi bonique faciat, ac me humilem Clientem, Patrocinio suo tueri, et fouere ne dedignetur. Claudiopoli. 1. die Maij Anno Domini 1592.

Celsitudinis Vestrae
Subditus humillimus
Georgius Enijedinus.

Ad lectorem.

Miratus saepe sum Candide lector, cur suauiussum hunc Scriptorem, nemo hactenus conuertere in latinum sermonem voluerit. Cum Auctores longe isto inferiores, siue quis delectationem, siue vtilitatem spectet interpretes eruditos nacti sint. Eumque Galli, ut intellexi in suam transfusum linguam in delicijs habeant. Martinus quidem Crusius Epitomen breuem illius edidit, sed qua irriter potius gustum, quam satiet lectoris animum. Itaque ego quamvis nec eruditione, nec otio, nec emendato codice essem instructus; tamen amenitate scripti inductus, ausus sum ei manum admouere, eumque tumultuaria opera, interpretari, partim ut me exercerem, partim ut quibusdam amicis, qui Scriptorem hunc cognoscere volebant, gratificarer, quibus etiam auctoribus typis excudendum tradidi. Non deerunt satscio qui meam in interpretando infantiam, rideant, qui audaciam admirentur qui errata colligant: sed si me vnicum et quidem mendosum habuisse Graecum codicem, et temporis, quo interpretaetationem absolui breuitatem considerent (quinque enim mensibus inter quotidianos labores Scholasticos ad finem deduxi) aequi Iudices mihi ignoscent, et erratis ueniam dabunt, mihi satis est, si occasionem doctis praeuisse dicor, quo hic Scriptor emendatior, et correctior in manibus hominum uerseretur. Vale.

Ehhez járulnak még a következő írókból vett idézetek:

Testimonia quorundam Doctorum de Heliodoro.

Julius Caesar Scaliger lib. III. poëtices cap. XCVI.

M. Antonius Muretus Variae, lect. lib. IX. Cap IV.

Michael Neander.

Vincencius Obsopaeus, in ea quam editioni Graece prae-fixit Epistola,

Nicephorus Ecclesiasticae historiae lib. XII. Cap. XXXIII.

Angelus Politianus Miscell. Cap. III.

Gulielmus Comterus novarum lectionum Lib. 1. Cap XIX.

Martini Crusij Argumentum et ordo directus huius historiae.

A bevezető részek ezen adatai segítségével megállapíthatjuk Enyedi fordításának körülményeit, amelyek között az létrejött.

Mivel az ajánlólevél 1592 május 1-én kelt és saját szava szerint öt hónapig dolgozott munkáján, így egész pontosan megállapítható, hogy 1591 decemberében fogott hozzá munkájához

Az ifjú Báthori Zsigmondhoz intézett hízelt hangú ajánlás egyáltalában nem meglepő. A humanismus virágkorában nem is várhattunk el mást, mint klasszikus, így Horatius és Vergilius nyomán haladó dicsérő iratot. Szép jellemvonása azonban Enyedi-nek, hogy ez a dicséret nem annyira az általános követelmények hatása alatt keletkezett, mint inkább őszinte érzés tolmácsolója akart lenni. Tudjuk ugyanis, hogy Báthori bukása után több beszédben emlékezett meg róla kegyeletes hangon.

A fejedelemnek Enyedi iránt táplált vonzalma különben abból is magyarázható, hogy Báthori Zsigmond különösen kedvelte az olaszul beszélő embereket. *Kornis György* ugyanis éppen azon célból megy Olaszországba, mivel — amint atyjához írt leveléből értesülünk — „Dixerant, tantum esse usum linguae Italicae in aula Illustrissimi Principis Transylvaniae, ut qui eam teneat, non modo laudem aliquam, sed et gratiam mereatur. Princeps ipse domi, ruri, in urbe, in palatio, ad mensam cum iis, qui callent, solam linguam Italicam loquitur.”⁷ Enyedi, aki Olaszország jelentős városaiban megfordult, minden valószínűség szerint tudott a fejedelem kedvenc nyelvén, de talán ha esetleg már nem is beszélt volna olaszul, ezen föld ismerete is kedvelté tette személyét a fejedelem előtt.

Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy miért nem jelent meg ez a munka nyomtatásban. Mert, hogy nem került sajtó alá, azt azonfelül, hogy egyetlen példánya sem maradt reánk, az is valószínűvé teszi, hogy alig ötven évvel iratása után nagy fáradtsággal másolják a munkát, amit pedig az aránylag nem régen megjelent kiadás esetén szinte páratlanul álló jelenség lett volna. Ám a a szerző azt mondja, hogy jóbarátai számára teljesen előkészítette

⁷ A levél 1591 júl. 6-án kelt Heidelbergben, L. Veress Endre l. m. 98. l.

a sajtó számára s így kiadása valamilyen körülmény folytán maradhatott el. Két lehetőséggel számolhatunk itten. A kiadás költségeit egy ilyen latin nyelvű s így általánosabb kelendősekre alig számítható munkánál a nyomdász valószínűleg nem volt hajlandó vállalni. A szerény jövedelmű Enyedi bizonyára a fejedelem bőkezűségére számított s ezért is ajánlotta neki munkáját. Lehetséges, hogy a mással elfoglalt s anyagilag sem tulságosan megáldott fejedelem nem méltatta különösebb figyelemre a fordítást, de talán még valószínűbb, hogy környezetéből figyelmeztette valakí, hogy ez a könyv, amely többször is büszkén hangsúlyozza a „nunc primum in latinam linguam conversi” szavakat, tulajdonképpen jogtalanul dicsekszik az elsőséggel.

Tényleg szinte érthetetlen, hogyan kerülhette ki a külföldön hosszú ideig tartózkodó, művelt és olvasott Enyedi figyelmét Warschewiczkinék akkor már több kiadásban is általánosan elterjedt műve. Bármennyire lehetetlennek tűnik is ez fel, mégsem kétkedhetünk Enyedi őszinte jóhiszeműségében, amely nyilván tanúsítja, hogy a már negyven éve megjelent első latin fordításról tudomása nem volt.

A szöveg, amely után Enyedi latin fordítását készítette, minden kétséget kizáróan nem lehetett más, mint *Obsopoeus* 1534.-i baseli görög kiadása. Obsopoeust, és pedig a kiadók közül kizárólag csak az ő nevét idézi a Heliodorosról szóló vélemények felsorolásakor. Mivel pedig a teljes görög szöveg, egy kétes létezésű kiadást leszámítva, 1596-ig nem jelent meg újra, tehát azért csakis az 1534.-i kiadást lehet alapul vett szövegnek tekinteni. De említ Enyedi egy fordítást is. Nem hallgathatja el, ugyanis, hogy a franciák gyönyörködve élvezik az Aithiopikát anyanyelvükön. Így tehát föl kell tennünk, hogy volt tudomása *Amyot* francia fordításáról is. Ez utóbbi körülmény világot vet Enyedinek egy többször is hangsúlyozott mentegetődzésére ; arra ugyanis, hogy „mendosus codex” volt, amit más híján alapul kellett vennie. Hogy Enyedi ezen állítását megérthessük, szükséges *Amyot* fordításának közelebbi megismerése.

Amyot apát, a francia irodalom egyik tevékeny munkása, a Heliodoros kritika szerint az Aithiopika legkitünőbb fordítója volt. Fordítása 1547-ben jelent meg először Párisban s a következő címet viseli: *Histoire éthiopique d' Héliodore traitant les loyales et pudiques amours de Théagène et Chariclée, nouvellement*

traduite du grec en français par Jacques Amyot.⁸ — De már a negyedik kiadása ezen fordításnak, amely 1559-ben jelent meg Párisban, ezt a címet tünteti fel: *L' HISTOIRE AETHIOPIQUE DE HELIODORUS, CONTENANT DIX LIVRES, TRAITANT DE LOYALES et pudiques amours de Theagenes Thessalien, et Chariclea Aethiopienne*. Traduite de Grec en François, et de nouveau reueue et corrigée sur vn ancien exemplaire escript à la main par le translateur, ou est declaré au vray qui en a esté le premier authœur.⁹

Ez utóbbi szövegen alapulnak azután az összes többi, nagyszámú kiadások. Ha ezt a címet figyelembe vesszük, akkor megtaláljuk a hibás kódex emlegetésének magyarázatát. Ez a cím ugyanis határozottan egy új, jobb és szöveget javító kéziratról szól, amelynek alapján az Amyot féle fordítás módosulásokat nyert. Kétségtelen, hogy ez, vagy ezen kiadás valamelyik utánnyomata járt Enyedi kezén külföldi tartózkodása alatt s mikor hazájába visszatérve az egyedül rendelkezésére álló Obsopoeus féle szöveget volt kénytelen használni, nem hallgathatta el azt, amire még mindig emlékezett, hogy t. i. ez a szöveg voltaképpen hibás: „nec emendato codice essem instructus.“

A fordítás teljes. Lehet mondani, hogy mindenütt szó szerint ragaszkodott az eredetihez; ez a munka is bizonyítéka Enyedi nagy műveltségének, különösen pedig a görög nyelvben való jártasságának. Mutatványul hadd álljon itt a fordítás bekezdése:

„Duum dies commodum rideret Sole iam cacumina montium illustrante, praedones armati, qua Nylus se in Mare exonerat supra montem qui ad ostium Heracleoticum vocatur porrectus eminet, paullum consistens, et corpori leuiter inflexo, despicientes, subiectum mare oculis lustrabant, in pelagusque primum visu coniecto quia nullam illud adnauigantem pollicebatur praedam ad littus proximum contemplando deuenerunt, ubi erant ista.“

Enyedi főcélja fordításával a gyönyörködtetés volt, de azért nem hallgathatja el a másik szempontot sem, amit kora minden jó könyv elengedhetetlen kellékének tart: a hasznosságot. Művé-

⁸ Ezt a címet Oeffering i. m. 46. oldaláról vettem, mivel ehhez a kiadáshoz nem juthattam hozzá.

⁹ Ez a kiadás megvan a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban.

nek tehát egyrészt az idősebbek gyönyörűségére, másrészt az ifjabbak okulására kellett volna szolgálni. Így azonban, kéziratban, csak nagyon szűk körben lehetett ismeretes s hatást sem gyakorolhatott. Sajnálatos, hogy ily szorgalmas és derék igyekezettel elkészült munka a mostoha körülmények miatt gyümölcsözetlenül avult el, de ez nem kisebbíti önzetlen szerzőjének igaz érdemeit.

III.

Czobor Mihály Heliodoros fordítása.

Zrínyi Miklósnak, a költőnek Vöttauban felfedezett könyvtárában több érdekes kézirat van. *Majláth Béla* a könyvtár ismertetésekor¹⁰ különösen behatóan tárgyalt egy névtelen kéziratot, amelyet először a Zrínyi sajátkezűleg írt katalógusa alapján Tinódi Sigmond históriájának tartott. Ám hamarosan meggyőződött, hogy a kézirat *Heliodoros Aithiopikájának* egy részét tartalmazza verses fordításban. A kézirat töredék és nem egészen a három első könyv fordítása van meg benne: „Pars prima, secunda és tertia” címen. Kötésének belső tábláján Zrínyinek 1646 október 13.-áról eredő bejegyzése azt tanúsítja, hogy a mű ekkor már készen volt.

Az ötsoros egyrímű alexandrinokban írott költemény kétségtelenül másolat, amit több körülményen kívül az is bizonyít, hogy a lap alján őrszóval szakad meg a szöveg.

Az irodalomtörténet kutatói egyszerű bepillantással is meggyőződtek arról, hogy ez a szöveg volt *Gyöngyösi* „elrongyolt írása,” amelyből a maga *Charicliáját* írta. Annál nagyobb homály fedte a munka szerzőjét. Majláth úgy vélekedett, hogy Zrínyi ifjúkori művével van dolgunk¹¹ s ezen véleményen egyelőre pozitív alap hiányában legfeljebb új feltevessel lehetett változtatni.

Váratlan világot hozott a kétes kérdésbe *Zsák J. Adolf* szerencsés felfedezése 1901-ben.¹² Ő ugyanis a Fráter család levéltárában Gyulaffi Sámuelnek egy 1633-ból való levelét találta meg, amely szerint a „karikleá” históriát *Czobor Mihály* uram fordította deákából magyar versekre. Ezen adat alapján tehát bizonyos, hogy a Heliodoros verses fordításának szerzője Czobor Mihály.

¹⁰ *Majláth Béla*: Zrínyi a költő könyvtára. Akadémiai Értesítő 400—416. l.

¹¹ Hasonló véleményt olvashatunk: „Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrínyi. Wien 1893” előszavában.

¹² *Zsák J. Adolf*: Czobor Mihály a Chariclia első magyar fordítója. Irodalomtörténeti Közlemények 1901, 53—62 l.

Czobor Mihály élete.

A *Gyulaffi* levelében említett Czobor Mihályt kétségtelenül azonosíthatjuk az ugyanezen időtájt élt czoborszentmihályi Czobor Mihállyal.

Czobor Mihály, családjában e névvel a második, életéről csak szórványos adatok állanak rendelkezésünkre. Azok az adatok, amelyek meg is vannak, egy kivételével családi pereskedésekre, viszályokra, vagy politikai küldetésekre vonatkoznak. Életének főbb eseményeit a következőkben vázolhatjuk.¹³

Czobor Imre nádorhelytartónak harmadik házasságából született Mihály. Anyja *Perényi Borbála* volt. Születési éve valószínű következtetések alapján 1570 és 1572 közé tehető. 1570 előtt nem születhetett, mert 1593-ban még kiskorúnak mondják, viszont 1572 utánra sem gondolhatunk, mivel 1589-ben kísérlét történt nagykorúsítására; ezt egy tizenhét évesnél fiatalabbnál nem tehették volna. Még az ifjúkor elején volt Mihály, amikor atyja elhalt. — Birtokai óriási terjedelműek voltak, de azért tulajdonosuknak egész élete alatt csak viszálykodást és pert hoztak, nem pedig nyugodt élvezetet.

Még kiskorúságának ideje alatt többször unszolta testvérénje *Czobor Erzsébet*, aki 1592-től *Thurzó György* felesége lett, a birtokon való osztozásra. Mihály hajlandó is volt erre, de kiskorúságának ideje alatt apjának első házasságából született testvére: *Márton*, majd ennek halála után fiai, illetőleg ezek gyámja *Pethő Gáspárné* az osztozást megakadályozták (1593). *Thurzó György*-nek feleségéhez írott leveleiből megállapítható,¹⁴ hogy ez az egyenetlenkedés csak jóval később, valószínűleg 1600 körül ért véget. Mihály az osztozástól való eltiltás miatt egyideig *Thurzóra* is haragudott (1593 febr.), úgy látszik, bár nem tudjuk mi okból, a letiltásban őt is részesnek tartotta, de azután hamar megbékültek az őszi táborozáskor. Ez az egyezkedés Czobor nagykorúsága után folytatódott. Így 1598-ban kész nényét kielégíteni, de most is megakadályozza ezt kiskorú öcseinek gyámja, *Nádasdy Tamás*.

¹³ Czobor életét először *Zsák J. Adolf* írta meg idézett művében. Én adatai közül felhasználtam az Országos Levéltárból vetteket, mivel ahhoz hozzáférti nem tudtam.

¹⁴ *Bethlenfalvi gróf Thurzó György* levelei nejéhez czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez. I-II. Budapest, 1876.

A pozsonyi országgyűlések ideje alatt Thurzó minden alkalmat felhasznált, hogy neje vagyonát megkaphassa. Most már, úgy látszik, maga Mihály volt az, aki nem szívesen vált meg birtokaitól, amit Thurzónak nem egy elkeseredett kifakadása bizonyít. Végre 1599-ben valószínűleg létrejött az egyezés, mert ezután róla mit sem hallunk.¹⁵

Eközben Czobor, mint jó magyar főúr, derekasan kivette részét az akkor folyó török háborúból. A tizenötéves török háború nem kisebb célt tűzött maga elé, mint a törökök kiűzését. A hadviselés azonban lanyhán folyt, legtöbbször késő nyár volt, mire a hadak egybegyűltek, az ősz néhány hónapját táborban töltötték, azután pedig megint hazaoszlottak, hogy tavasszal a pozsonyi országgyűléseken újra találkozzanak. Czobor élete is ilyen váltakozást mutat: tavasszal Pozsonyban van, ősszel a táborban.

Már az 1593 február—márciusában tartott országgyűlés tartama alatt Pozsonyban tartózkodik Czobor.¹⁶ Viszont ősszel Komáromban, majd a Fülel alatti táborban találjuk.¹⁷ 1594-ben folyt a legnagyobb hevességgel a küzdelem. Már áprilisban hadban találjuk Czobort a Komárom körüli táborban, május 5.-én pedig már kétségtelenül az Esztergomot ostromló seregben tartózkodik. Bármikorra is vegyük fel művének keletkezését, kétségtelen, hogy Czobor tudomány, de különösen költészet iránt lelkesülő ember volt. Ránk maradt munkájában nyomát találhatjuk annak, hogy korának új-latin költészet is érdekelte.

Lehetetlennek kell tartanunk, hogy *Balassa* országszerte ismert költeményei ismeretlenek lettek volna előtte. De adataink alapján tovább mehetünk s kimondhatjuk, hogy személyesen is kellett egymást ismerniök, mivel a táborban a főurak állandó érintkezésben voltak egymással. Thurzó maga említi *Balassa Ferencről*, hogy megsebesült (május 7.), majd, hogy megölték a tatárok (július 28). *Bálintről* ugyan nem emlékezik meg, de halála alkalmával (május 26) is kétségtelenül a táborban volt Thurzó is, Czobor is. Esztergom sikertelen ostroma után Komáromba vonulnak vissza, majd augusztusban Győr körül folynak a harcok, ahol

¹⁵ I. Zsák i. m.

¹⁶ Thurzó levelezése I. 21, 24.

¹⁷ I. m. I. 36, 40. 1.

Czobor is veszedelmes helyzetbe kerül, de életében nem esik kár. Szeptemberben sem sok a szerencséje, mert akkor egész tábori készületét elveszíti Mihály s csak pusztá életét mentheti meg a váratlanul támadó töröktől. A táborozás még október végén is tart, de amint értesülünk, Czobor „jó egészségben vagyon.”¹⁸

Ezután a had eloszlik s kiki hazasiet. A tél unalmait egymás látogatásával s birtokaik rendbeszedésével töltik az akkori főurak. Így 1595 januárjában Czobor is Thurzóhoz készül, valószínűleg nénje meglátogatására. Ez a látogatás meg is történt, mert 1595 február 14.-én Thurzó haza írt levelében sógorát is üdvözli. Innen azután egyenesen az országgyűlésre sietett Czobor, amelyet 1594 december 3.-án hívott össze Rudolf. 1595 február 23.-án érkezik Pozsonyba. Az országgyűlés feloszlása után úgy látszik nem vett részt az az évi táborozásban, hanem házasodni akart. 1596 pünkösdje táján esküdött meg *Melith Klárával*, akitől 1597 szeptemberében fia született.¹⁹

Az 1596 őszén kiújult háborúban megint résztvesz Czobor s vitézül hadakozik az Eger körül folyó csatákban. A hadak eloszlása után Bicsére megy Czobor is nénje látogatására.²⁰

Az 1597 februárjában és márciusában tartott országgyűlésre készült Czobor is, mivel Thurzó február 24.-én kérdi feleségét, hogy Mihály nem indult-e még el a gyűlésbe? Március elején azonban már kétségtelenül Pozsonyban van, mivel Thurzó egy kocsit kér tőle kölcsön. Az ezen év őszén tartott táborozásnál semmi adat sem szól arra nézve, hogy Czobor is részt vett volna abban.²¹

Először 1598 februárjában jelenik meg megint előttünk. Thurzó, aki már az előző év országgyűlésének idejét is arra használta fel, hogy saját rokonaival egyezkedjék, most felesége vitás birtokviszonyait akarja rendezni, de amint már fentebb láttuk, egyelőre kevés eredménnyel. De ha efelett össze is különböztek, a tábori élet, mint rendesen, most is kibékítette őket. 1598 októberében a Budát ostromló táborban találjuk Czobort.²²

¹⁸ I. m. I. 64, 66, 69, 74, 77, 78, 82, 95, 103, 111, 121. I.

¹⁹ I. m. I. 128, 133, 135, 137, 146, 174; Történelmi Tár 1893, 355. I.

²⁰ Thurzó lev. I. 187, 190, 193, 195. I.

²¹ I. m. I. 206, 207, 208, 213. I.

²² I. m. I. 238, 242, 243, 259. I.

A Czobor élete ezután is a szokott módon folyik le. A tábor eloszlása után valószínűleg haza sietett, 1599 március elsején pedig már türelmetlenül várja Thurzó Pozsonyban, hogy vele a birtok feletti egyezkedést tovább folytassa. Március 12.-én meg is érkezik s ekkor, bár úgy látszik csak hosszas húza-vona után, mégis megegyeztek az osztozáson.²³

A birtokához való energikus ragaszkodás és bizonyos ravasz erőszakosság, úgy látszik, jellemvonása volt Czobornak. Nem Thurzó az egyedüli, aki elkeseredetten és bizalmatlanul nyilatkozik felőle. Így *Forgách Mária Révay Péter*hez írott soraiban ezt találjuk: „Czobor Mihály, hogy jól mutatja Kdhez magát, jól értem, tudja Kd meddig kell hinni neki.“²⁴

Bármily nehéz volt is a Mihállyal való osztozás, úgy látszik mindkét fél megalégedésére történt meg. Lehetséges, hogy éppen az ingóságokon való osztozás volt az oka annak, hogy Thurzóné még ugyanezen év augusztusában Sassinban meglátogatta öccsét.²⁵

Eddig, bár nagyon külsőleges és szórványos adatokból, mégis megállapíthattuk, hogy időnként hol tartózkodott és mivel foglalkozott Czobor. Az egyetlen év, amelyre semmi adatunk nincsen, az 1600.-i. 1601 márciusában értesülünk arról, hogy Czobor megint Pozsonyban van az országgyűlésen, ahol „magnificus“, majd a táblánál „assessor major“ lesz.²⁶ Ez az idő 1600-tól 1605-ig életének legnyugodtabb ideje. Eddig birtokaival való peres vesződések, táborozások, országgyűlések foglalták le idejét. Tanulmányokkal szívesen foglalkozó szellemét soha jobb időpontban nem üdíthette fel a költészetben és tudományokban való gyönyörködéssel, mint ekkor. Már eddig is bizonyos volt, hogy valamilyen olasz egyetemet látogatott, de az időpontra és a helyre nézve pusztá feltevésekre voltunk utalva. Most azonban kétségtelen, hogy Czobor *Páduában* tanult, ahol 1602 május 10.-én a juristák anyakönyvében a következő bejegyzést találjuk: „Michaël Czobor de Czobor Szentmihály Liber Baro in Sassin et Eleskew, scribebat Anno 1602. 10. Maj. mpr. Ungarus. Dedit 3 cor.“²⁷

²³ I. m. I. 270, 277, 279. l.

²⁴ Deák Farkas: Magyar hölgyek levelei. Budapest, 1879. II, 126. l.

²⁵ Thurzó lev. I. 288, 289. l.

²⁶ I. m. II. 10, 12. l.

²⁷ Veress E. A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Budapest, 1915; 111. l.

Czobor tehát nem 1590 körül tartózkodott külföldi egyetemen, hanem férfikora elején, amikor életének zaklatásaitól, bár rövid időre szabadulni tudott.

Eközben a külföldi egyetemen iskolázott, nagyműveltségű és dúsgazdag Czobor tekintélye mindegyre növekedett. 1603 februárjának elején Prágában járt a császári udvarban, ahol „Czobor Mihályhoz császár ő fölsége igen nagy kegyelmességgel mutatta magát. Ha itt akart volna ő kegyelme maradni, mindgyárást komornikává tette volna császár.”²⁸

Még az 1604. évet is nyugalommal tölti el. Kisebb politikai küldetésekkel van elfoglalva, mint a lengyelországi határmegállapítással.

Az 1605. év nagy eseményei Czobort sem hagyják tétlenül. Az 1605 vizkeresztjére Pozsonyba összehívott meghiusult országgyűlésre Czobor Mihály is kapott meghívót, de a megjelent rendek jegyzékéből megállapítható, hogy nem tett eleget a meghívásnak.²⁹ Tényleg *Bocskay* felkelésekor rögtön hozzá csatlakozik s bizalmi embere lesz hamarosan a vezérnek. Itt Thurzó rábeszélésére vagy példájának követésére gondolni sem lehet, mivel Thurzó leveleiben többször is hangsúlyozza, hogy csak a kényszerítő körülmények nyomása alatt, hogy birtokai kárt ne szenvedjenek, csatlakozik színleg a mozgalomhoz.

Az egész felkelés alatt szüntelen a fejedelem közelében tartózkodott vagy pedig annak politikai megbízatásait intézte el. Részt vett a korponai országgyűlésen, 1605 novemberében és decemberében, ahol egyúttal több peres ügyét akarta elintézni. Eloszolván ugyanis a bajok saját birtokairól, most felesége vagyonáért kellett perbe szállnia. Az országgyűlésen ugyanis *Czobor Mihály neje* és *Király György* árvái panaszt emelnek *Melith Pál*, egykori gyámjuk örökösei ellen, kik néhány birtokukat átadni vonakodnak. A gyűlés végleg nem határozott, hanem Szatmármegye törvényszéke elé utasította az ügyet. Hasonlóképen törvényszék elé utasították *Czobor Mihály* és *Barkóczy László* osztálypörét *Melith Pál* örökösei ellen. Hogy Czobor maga is résztvett a gyűlésen bizonyára ügye sürgetése végett is, igazolja aláírása a korponai

²⁸ Thurzó levelezése II. 76. 1

²⁹ *Magyar Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet, Budapest. 1899. 78, 118. 1.

rendeknek a németbirodalmi és más fejedelmekhez intézett igazoló és védő iratán (1605 dec. 10.).³⁰

1606 elején Bocskay Czobort a portára akarja küldeni, követsége azonban úgy látszik elmaradt. De azért állandóan részt vesz az eseményekben; márc. 17.-én átveszi Tokaj várát s még április 9.-én is ott tartózkodik. A Kassára összehívott országgyűlés azonban elszóltja a fontos várból.³¹

Itt megint tárgyalás alá veszik a korponai gyűlésen is elhangzott panaszait, de mindkét perben rendes törvényszéki eljárásra utasítják.³² Ezután az országgyűlés megbízásából *Istvánffy*hoz megy követként harmadmagával, hogy vele és azután a törökökkel is alkudozzanak. 1606 május 25.-én Komáromban van, ahol Istvánffyval tárgyal.³³ Ezen követsége után augusztusban a Mohácson táborozó törököknél jár el Bocskay megbízásában. Mindezen küldetéseit oly ügyesen intézte el, hogy Bocskay a legnagyobb megelégedés hangján nyilatkozik róla.³⁴

1607 februárjában a Kassán hirtelen elhunyt Bocskay holttestét több főúrral együtt Erdélybe kísérte. Március 11.-én tér vissza ezen útról Kassára s a Thurzó megjegyzése szerint „úgy meghízott az jó sógorom, hogy alig esmérhettem meg.“³⁵

Már a Bocskay országgyűlésein igyekezett Czobor a felesége birtokait az örökösöktől megszerezni. Ezen családi bajok még mindig nem értek véget. Feleségének várát, Szerednyét ki akarta váltani, mivel el volt zálogosítva. Ezért pénzt vett kölcsön és saját birtokait kötötte le. Mikor fizetni nem tudott, *Pethe László* hitelezője birtokait le akarta foglalni, amiből per lett, amely végeredményben a király elé került. Ezen ügyben Thurzó 1607 júliusában Prágában járt, de mitsem tudott elérni. Az ügy végül a soha véget érni nem akaró határnapkitűzések állapotába jutott. Valószínű, hogy Czobor hitelezőjét végül mégis csak kielégítette.³⁶

Czobor gondjai eközben mindjobban sokasodtak. Felesége

³⁰ I. m. 505—506 és 499. l.

³¹ *Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei, II. 165. l.

³² M. Orsz. Eml. XI. 782, 800—801 l.

³³ Századok, 1874, 58—59. l.

³⁴ Tört. Tár 1878, 607, 616, 633 l.

³⁵ Thurzó lev. II. 174, 176, 177 l.

³⁶ I. m. II. 195. Eredeti okiratok alapján ismerteti a pert Zsák I. m.

is ezen időben halhatott meg, amikor a per folyt, mire 1608-ban új házasságra gondolt. Először *Lórántffy Mihály* lányai közül szeretett volna feleséget kapni,³⁷ majd unokatestvérének *Perényi Istvánnak* özvegyét *Thurzó Zsuzsannát* kérte meg. Ez a házasság meg is történt, valószínűleg 1610-ben és ennek révén *Thurzó György* apósa lett eddigi sógorának.³⁸ A Czobor rokonsága tiltakozott a házasság ellen, de a nagytekéntélyű *Thurzó* minden akadályt elhárított. A nyugtalan természetű Czobor még most sem vonult vissza a közéleti szerepléstől. Részt vett 1611 végén az erdélyiek elleni hadjáratban, de erősen megrendült egészséggel tért vissza december elején.³⁹

A betegség ettől kezdve állandóan kínozza. 1614 októberében Bécsbe költözik, hogy ott gyógyíttassa magát és hogy peres ügyeiben eljárhasson. A perek élete végéig nem hagyták el és ehhez járult mindegyre jobban elhatalmasodó betegsége.⁴⁰ Leveleiből megtudjuk, hogy ideje a szünteleni információkkal telik el. Türelmetlenül és elégedetlenül élte le élete hátralevő részét. Bécsből első felesége várába Szerednyére vonul 1616 végén s minden bizonnyal még ugyanezen évben pihenést lelt a halálban küzdelmes és hányatott élete után.⁴¹

A Chariclia keletkezésének idejére nem állanak pontos adatok rendelkezésünkre. Azt előre föltehetjük, hogy ily terjedelmes mű elkészítéséhez hosszabb időre volt Czobornak szüksége. 1592 előtt élete nyugodtabbnak látszik, ám a művében tükröződő széleskörű, különösen klasszikus, de világirodalmi műveltséget is ily ifjú korában minden valószínűség szerint még nem szerezhette. A második nyugodalmas korszak 1600-tól csaknem 1605-ig tart. A tudomány és művészet szeretete ezalatt külföldre viszi, Olaszországba, amelyről később is igaz örömmel emlékezik meg. A külföldön való tartózkodás, az idegen művészet megismerése, a családi és állami gondoktól való szabadulás mind indítékul szolgálhattak arra, hogy lelkének talán régi vágyát teljesítse egy mű megírásával. Miután még az is valószínűnek látszik, hogy egy 1596-ban megjelent munkát is olvasott műve megírása előtt, azért

³⁷ Tört. Tár 1880, 603. l.

³⁸ *Thurzó* lev. II. 266. l.

³⁹ I. m. II. 299. l.

⁴⁰ I. m. II. 308. l.

⁴¹ Tört. Tár 1895, 516. l.; 1882, 582. l.

ezen jelekből arra következtethetünk, hogy Czobor Heliodoros fordítása 1600 és 1604 között készült.

Czobor Heliodoros fordításának forrása.

Czobor Heliodoros fordításának forrásáról már közelkorú adatok szólnak. Így *Gyulaffin* említett fontos levele szerint deákából fordította Czobor, míg *Laskai János* verses levelében⁴² azt találjuk, hogy

„Másikat gondolom hogy ezt ki szerzette,
Németbül magjarra versekben rendelte.“

Mindazok, akik eddig ezzel a kérdéssel foglalkoztak, nem tettek mást, mint ezt a két véleményt kommentálták s azután csodálatos egyoldalúsággal állást foglaltak *Warschewiczki* latin szövege mellett. *Zsák Adolf* Czobor életrajza után egyszerűen kijelenti, hogy Czobor latinból fordított. Véleményét osztja *Pintér Jenő*,⁴³ sőt *Rédei Kornél*, aki terjedelmes tanulmányban foglalkozik a kérdéssel,⁴⁴ szintén egész meglepően, minden bizonyítás nélkül úgy vélekedik, hogy Czobor latinból fordított. Ezt az eljárást bírálója *Király György*⁴⁵ nem tartja helyesnek, de azért ő sem kételkedik, hogy a forrás latin. Ezek után szinte természetes, hogy *Badics Ferenc*⁴⁶ szerint a latinos műveltségű Czobor munkáját latinból fordította.

Mivel ez az eljárás egyoldalú és így nem célravezető, az eddigi véleményeket figyelmen kívül hagyva, tegyük vizsgálat tárgyává Heliodorosnak mindazon átdolgozásait, amelyek jelen esetben a körülmények mérlegelésével számításba jöhetnek. Így a felemlített latin és német szövegen kívül különösen az olasz fordítások azok, amelyek Czobor tanulmányait figyelembe véve érdek-

⁴² *Laskai János* verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Kiadja Dr. Dézsi Lajos. Budapest, 1908; 4. l.

⁴³ *Pintér Jenő*: A magyar irodalom története. Budapest, 1909. II. k. 101. l.

⁴⁴ *Rédei I. Kornél*: Gyöngyösi Charicliája. Bölcsészettudományi értekezés. Kassa, 1912; 33. l.

⁴⁵ Irodalomtörténet, I. 1912; 482. l.

⁴⁶ *Badics Ferenc*: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Budapest, 1912; 21. l.

lődésünkre számot tarthatnak. De tágabb értelemben az 1600-ig terjedő időig érdemes minden fordítást legalább futólag megvizsgálni.

Czobor fordítását relatíve hasonlítsuk össze a legeredetibb szöveggel: a göröggel. Úgy találjuk, hogy vannak részek, amelyek bővítésnek látszanak, viszont sok hely hiányzik a magyar fordításból. Lényeges betoldást összesen ötöt különböztethetünk meg; ezek a következők: 1. a kettős tagoltságú bevezetés, a *Nilus* eredete és folyása, *Heraclea* város története és külseje; 2. *Athén* alapítása; 3. *Cornelius Ruffus* megvakulása; 4. *Memphis* alapítása; 5. *Circe* és *Medea* varázslásai.⁴⁷ Ezzel szemben, hogy a kiadásokra utaljak, több hosszabb-rövidebb rész maradt el, a leglényegesebbek és legterjedelmesebbek a következők: a második könyv végén Theagenes Achillestől való származása; a harmadik könyv elején a Thetishez intézett hymnus; a harmadik könyv végén három terjedelmes elmélkedő rész, az istenek megjelenéséről, Homeros egyiptomi származásáról és az egyiptomiak varázslatáról.

Ezek a felsorolt körülmények mind igen figyelemreméltók. A bővítéseknek azonban szemmel láthatólag egyező tárgykörük van; egytől-egyig a klasszikus világból kerültek ki. Ha pedig ehhez hozzá vesszük még azt a megfigyelést, hogy viszont nagyon sok klasszikus városnév és vonatkozás elmaradt Czobor költeményéből, akkor arra következtethetünk, hogy olyan eredetije lehetett, amely csak kevés ókori vonatkozást tartalmazott, amelyeket azután Czobor, aki szerette a klasszikus tudományokat, kibővített s akiről éppen ezért nem tételezhetjük fel, hogy ezekből a nevekből elhagyott volna.

A bővítés tehát, mint kiindulópont, nem jöhet számításba, mivel valószínűség szerint maga Czobor munkája, Sokkal jellemzőbbek az elhagyások. Célzatuk azoknak is világos: gyorsítani akarják a cselekvény menetét. De itt korántsem észlelhető az a bizonyosság, mint a bővítéseknél. Mert ugyan, hogy csak egy példát említsek, miért hagyta volna el Czobor *verses* fordításában a *Thetis*-ről szóló hymnust és miért hagyta meg a második könyvben a *Nilus* áradásáról szóló hosszadalmas részt. Ez a következtelenség önkéntelenül megadja a választ: azért, mert eredetijében az egyik nem volt benne, a másik pedig benne volt.

⁴⁷ Ezekkel a részekkel alább bővebben foglalkozom.

Kiindulásul válasszunk tehát egy kihagyott részt, mégpedig az összesek között a legbonyodalmasabbat : a harmadik könyv végét, mivel itt egy hosszú kihagyott rész után néhány sor újra megvan, azután megint hosszú szövegek hiányoznak. Ez a rész így van :⁴⁸

Ezt monduan en ream fejekkel Intenek
mingiarast lathato jeleket tevenek
meliből hofi valosagh megh esmertetenek
nem alom fem Arniek az mit mielének
kivel ven fziuemben igen ròttentenek.

Wikeózem fólótte ezen megh magamban,
rezket minden teltem ereim agiamban,
hol fazom hol hewsegh uagion tagaimban,
nagion veretkezem az orczolatomban,
nem tudék remóltem sok gondolatimban.

Mas keppenis érttem en az eleteketh,
elmelkettem raita hova tegiem óketh,
meli fele fordulliak lafsak meli nepeketh,
mint őrizzem oijam iffiu izemelieth
ram ne haragicham hofi az lfteneketh.

Cnemon nem alhattia mond en edes Apam,
ha érted te twled órómelt hallannam,
houa kel mennie most azt meg halnatnam,
meli földnek relzere : s mint jartak akarnam,
nagy órómelt tudnom mert alegsagh uarnam.

Felelek megh erted de hofi gondolkottam,
touab hat Vyulny relzebeól lattattam,
jtelen magamban oli kynchre akattam,
az melliet en ingien ugian nemis uartam,
veletlen Vyulo órómre Jutottam.

Vgian várom vala haza fordulasom,
de az Cariclefen len izanakodasom,
latom leaniatol foztatik : lopasom,
mint legien arrulis sok gondolkodasom
vala igi kettőző elmes farradasom.

⁴⁸ Előzménye ennek a résznek az, hogy Kalasiris hazatér a Theagenes vendégségéből, de lepihenve szemeit kerüli az álom. Majd hirtelen megjelenik Apollo Theagenest és Dianna Charikleiat vezetve kezénél. Az istenek felszólítják Kalasirist, hogy vezesse a szűzet hazájába s az ifjat is vigye magával. A látomány eltűnik, az egyiptomi pap pedig azon gondolkodik, hogy miképpen hajtsa végre az istenek parancsát.

Mert nem tudom soha melire vigiem őket
ha földön fussake s farazzam ezeketh,
vagi habos tengerre eychem szegenieketh,
probaltassam velék az szörniú szeleketh,
ebben hogi mi moddal uifelliem igieóketh.

Igi Sarkalnak uala engem gondolatim,
nemis multak szinten az ejeli almim,
hainal fele vagion ernek szunniadasim,
Virraztatnak velem ettfzaki latasim,
haluan en Aitomon let Chikorodasim.

Mingiarast szeollettam eggyk Inasomoth,
kerdém honnan uetek azok Jaraşokath,
kichodak Zeòrgettek nytotak aytokath,
mongia Theagenes kyuannia lattunkath
közözlenny s nyuitanni velunk szollasokath.

Orwlék fólótte az ò neuezetin,
Theagenefemen w emlekezetin,
hagiom hogi be Jeòjeón ülliön le szegletin
agiam karejanak : s mingiart lteletin,
forogh elmem dolga es w keşzwletin.

Kyuanom nagi igen neki jelentenny
es ò elmeienek tuttara ejteny
mint teórtint az latas szepen megh fejteny
az aldozatot mert el kel keşzetenny
kedues Caricliat fel emeletteny.

Be jeòue az Aiton engemet keòşzöntuen,
nagi tizteşsegeşsen szepen wduózeòlven,
hagiam agiachkamra lenne mar le wluen,
kerdezem oli reggel mert volna fól keluen,
engemet barattiat ily korannis lelven.
4871—4930.

A fordítások közül legelsősorban a latin jöhet számításba.
Warschewiczki Szaniszló fordításának címe: HELIODORI Aethio-
picae Historiae libri decem, nunc primum è Graeco sermone in
Latinum translati: | — | . BASILEAE. 1552.

Hogy a Czobor szövegétől való nagy különbséget feltün-
tessem, ami különben érthető, mivel Warschewiczki Opsopoeus
görög szövegének hű fordítását adta, közlöm az ennek meg-
felelő helyet:

Haec cum dixissent, illi quidem discesserunt, data significatione, quod non somnij uisio fuisset, sed res ipsa sic se habuisset. Ego uero alia intelligebam ita, quemadmodum uideram: caeterum ad quos homines, aut ad quam terram deducendi essent adolescentes, dubitabam. Haec quidem, inquit, pater siquidem ipse postea cognouisti, deinceps mihi quoque narrabis.

[Erre egy 57 sornyi terjedelmes fejtegetés következik. Ennek első fele az istenek megjelenésével és annak lehetőségével, második fele pedig Homeros egyiptomi származásának bizonyításával foglalkozik. Czobor fordításában ezek hiányoznak.]

Gaudebam, aliquid me eorum quae non cogitabam, inuenisse sperans, et reditum in patriam expectans: excruciabar autem, fore ut Charicles filia priuaretur, cogitans. Dubitabam qua ratione iuuenes essent una abducendi, et excogitandus modus comparandi exitus. De fuga eram sollicitus, quo modo illam clam capessere, et quo dirigere deberemus: et utrum terra, an mari denique procella quaedam cogitationum me obruebat, et insomne reliquum traducebam noctis. Necdum exacte dies illuxerat, perstrepebat ostium atrij, et sensi quendam puerum uocantem. Interrogante autem famulo, quis pulsaret fores, et quam ab causam? dixit is qui uocabat, quod Theagenes Thessalus adesset. Delectatus fum nuncio de adolescente, et uocari intro iubebam: offeri mihi ultro et quasi casu initium consilij capiendi, quod prae manibus habebam, existimans.

[Ezután egy 24 sornyi rész következik. Ebben Kalasiris az egyiptomiak varázsló művészetéről beszél. Czobornál ez is hiányzik.]

Caeterum Theagenem, postquam ingressus est, et salutauit, resalutatum prope me in lecto collocabam, et, Quae necessitas tam mane te ad me adducit? interrogabam.

60—63.

Amint látjuk, akár a görög, akár a latin szöveget véve alapul, jelentékeny a különbség Czobor fordítása és az eredeti között. Különösen figyelemre méltó az, hogy az elhagyás nem terjed ki az egész szövegre, hanem közben részek megint megvannak. Kimondhatjuk tehát, hogy további kutatásainkban oly szöveget kell keresnünk, ahol a kihagyások hasonló természetűek.

Franciául 1600-ig *Amyot* fordításai jelentek meg és pedig először 1547-ben.⁴⁹ Ez a fordítás görögből készült és egészen teljes; így benne az említett rész is megvan.

⁴⁹ Teljes címét lásd Enyedi Charicleiájánál.

Az első olasz fordítás 1556-ban jelent meg Velencében. Szerzője: *Leon Ghini* az eredetihez ragaszkodó fordítást készített.⁵⁰ Hasonló fordítást nyújtott *Leonardo Glinci* 1586-ban.⁵¹ Ez a két fordítás annyira hasonlít egymáshoz, hogy sok helyen szó szerint is megegyezik. A kritikus rész természetesen mindkettőben benne van.

Spanyol fordítását *Fernando de Mena* készítette el az Aithiopiának 1554-ben Antwerpenben.⁵² Ez a fordítás Amyot francia szövegéből készült és a felsorolt részek benne mind megtalálhatók.

Az 1600-ig megjelent angol fordításokhoz csak közvetve sikerült hozzáférnem, de az *Oefteringnél* közölt részek is könnyen meggyőznek, hogy nem a keresett szöveggel van dolgunk. *Thomas Underdowne* 1569-ben megjelent munkája tartalmazza a Thetisről szóló hymnust, ami pedig Czobornál hiányzik, *Abraham Fraunce* 1591-ben megjelent hexameteres fordítása pedig teljesen elütő jellegű munka, mely körülmény annak bevezető soraiból is rögtön megítélhető.⁵³

Johann Zschorn német fordítása először 1559-ben jelent meg Strassburgban és ezen hely olvasásakor az első pillanatra megítélhető, hogy Czobor szövegével még a bonyodalmas kihagyásokban is egyezik. Ez a hely így hangzik:

Wie sie das geredten, gaben sie ein zeichen das es kein traum, sunder ein war gesicht were. Ich aber verstunde die sachen auff ein ander meinung, zweifelte zu welchen leuten oder in welchs land ich sie fueren solte. Cnemon sprach, vatter, ich bitt dich du woeltest mir weitter sagen, so du erfaren hast wohhien sie haben sollen gefuert werden, wie es gangen sey. Ich sprach wie ich nun der sachen also nachgedacht, frewet ich mich etlicher sachen, ich hett etwas gefunden, dem ich nie nachgedenckens gehabt. Ich erwartet der heimfart mit froelichem gemuet, und bekrenckte mich auch darneben, das Charicles der schoenen Junckfrawen, die er wie sein dochter hielt, beraubt solt werden. Ich bedachte im zweyfel, wie ich die zwey aus dem land bringen solt, ich war der flucht halben mit sorgen vmbfangen, wuste nit woh hienaus, ob wir solten zu landt oder zu wasser daruon

⁵⁰ Én az 1582.-i genual kiadását használtam.

⁵¹ Az 1587.-i velencei kiadást használtam.

⁵² Ezt a kiadást használtam.

⁵³ *Oeftering* i. m. 52—54 l.

ziehen, also hatten mich die gedancken vmbgeben, vertrib die vbrige nacht auch darmit. Es war aber noch nicht recht tag, so hoere ich die thuer krachen, vnd rueffet einer meinem jungen. Der knab fraget wer da wer, kam vnd saget zu mir es were Theagenes vorhanden. Ich war dessen fro lies ihn zu mir kummen, vnd kam mir in sinn, ich wolt raht finden wie die sachen des hienziehens anzufahren weren.

Wie nun Theagenes zu mir hinein kam, mich gruesste, vnd ich jn wider, hiess ich jn zu mir auff das bettlin sitzen, fragt jn aus was vrsach er so frue zu mir kummen wer.

lvijA—lvijjA.

A XVI. század folyamán megjelent fordítások számbavétele tehát azzal az eredménnyel járt, hogy egyedül a német szöveg az, amely a további összehasonlításoknál számba jöhet. Mielőtt azonban további bizonyítékokat sorolnánk fel a német fordítással való egyezésre, ismerkedjünk meg Czobor alapul vett szövegével és annak körülményeivel.

Zschorn János, a német fordítás szerzője a német irodalomnak kevés jelentőségű alakja. Talán éppen ez az oka annak, hogy életéről oly kevés mozzanat ismeretes.⁵⁴ Azt a keveset, amit róla tudunk, munkái előszavának köszönhetjük. Életkorára némi halvány világot vet az, hogy saját bevallása szerint már több, mint 25 éve elkerült hazulról. Ha fölteszük, hogy tanulás céljából hagyta el Eilenburgot, ezt a Mulda parti kis városkát, úgy 10—15 éves lehetett eltávozásakor. Így 1559-ben, amikor ezt magáról állítja, úgy 40 év körüli ember lehetett s így születése idejéül az 1515 és 1520 közötti mozgalmas időközt határozhatjuk meg. Heliodoros fordítását *Bartholomeus* és *Hans Zschorn*nak, testvéreinek ajánlja, akiknek lakóhelye Eyllenburg. Egy másik munkája: a Keyser Buechlin címlapján pedig „Eyllenbergensis”-nek vallja magát. Mivel Eilenberg nevű helység nincsen, elfogadhatjuk, hogy szülőhelye *Eilenburg* Merseburg közelében.

Innen került el messze távol hazájától és szülőföldjétől, amint ő maga is említi, az Alsó-Elszászban levő *Westhofen* faluba. Itt aláírása szerint „Schulmeister”, azaz tanító volt. Családos ember, aki művét is azért ajánlja testvéreinek, hogy talán valamikor látogatóba menő gyermekeit a rokonok szívesen fogadják. Tartózko-

⁵⁴ *Zschorn János* életével tudtommal eddig még senki sem foglalkozott. A legterjedelmesebb német irodalomtörténetírók is Aithiopika fordításának felemlítésével elégednek meg.

dási helye közel, mindössze 22 kilométernyire feküdt *Strassburg-hoz*. Ez magyarázza meg azt, hogy munkái Strassburgban jelennek meg *Messerschmidt Pál* nyomdájában. Heliodoros fordításának ajánló levelében azt olvashatjuk, hogy már több munkája jelent meg nyomtatásban s mivel ezek nevét egész szülőföldjéig vitték el, azért gondolt legújabb munkája kiadásakor az otthoniakra. Hogy ezen munkái mik lehettek, az nehezen állapítható meg. Én említett fordításán kívül még csak egy munkáját ismerem, amelynek címe a következő: *Chronica, oder Keyser Buechlin Darinn alle Roemische Keyser, von dem ersten Keyser Julio biss auff den yetzt regierenden Keyser Ferdinandum, mit eygentlicher abconterfeytung, wie sie auff den alten pffenningen gfunden werden, sampt der zeit jrer Regierung, Leben, Thaten, Auch Wunderzeichen, Finsternissen, Cometen, Monstras, so vnder eynem yeden ergangen, aus alten warhafftigen Chronicken, die fuernemisten stuck gezogen, vff kuertzst inn Reimen gestellt, yedem liebhaber der Historien kurtzweilig zu lesen, vormals nie gesehen. Beschrieben durch Johan Zschornen Eylenbergensem.*⁵⁵

A munkát Zschorn *Jonas Graner* strassburgi polgárnak ajánlotta, akit így szólít meg: „meinem insonders lieben freundt vnnd guenner.“ Az előszóból megtudjuk, hogy szerzőnk nem régen gyógyult ki súlyos betegségéből és hogy azalatt pártfogójának atyja: *Graner András* nagylelkűen támogatta. Ifjú éveiben amúgy is jóbarátja volt Graner Jónásnak s így a régi emlékeket ezzel a munkával akarta megörökíteni. Az előszó Westhofenben kelt 1559. januárjában.

Magáról a munkáról nem valami sok jót mondhatunk. Rövid verseket tartalmaz a római, majd a német—római császárokról. A történeti események vázlatos elmondását a szerző egyéni kifakadásai és megjegyzései élénkítik. Történeti felfogása gyarló, verselése kezdetleges. Mutatványul, mint minket is érdeklő dolgot itt közlöm *Zsigmondról* írott versének utolsó szakaszát:

Sigmundus hatt viel krieg gefürt
In Ungern er gefangen würt,
Doch er widerumb gnad erwarb
Ward kranck legt sich nider vnd starb.

⁵⁵ Ezt a munkáját a bécsi udvari könyvtárban találtam. *Goedeke* nem említi.

Érdekes munkája végén „a kegyes olvasóhoz“ intézett utószava. Eszerint a szerzőnek szándéka volt ezen verseket latin nyelven is megírni és kinyomatni. A császárok sorrendjére nézve pedig a krónikákra támaszkodott. Ez a szándéka, továbbá forrása is bizonyítja, hogy latinos műveltségű, igyekvő természetű ember volt.

Sokkal inkább érdekel bennünket a még ugyanezen év folyamán kiadott Heliodoros fordítása. Ezen munka első kiadásának teljes címe a következő:

AETHIOPICA HISTORIA Ein schoene vnnd liebliche Histori, von einem grossmuetigen Helden aus Griechenland, vnd einer vberschoenen Junckfrawen, eines Koenigs dochter der schwarzen Moren (der Jüngling Theagenes, vnnd die Junckfraw Chariclia genant) darinn Zucht, Erbarkeit, Glück vnd Vnglück, Freud vnd laid, zu sampt vil guter Ieren beschriben werden. Aus dem Griechischen ins Latin, vnnd yetzund newlich ins Teutsch bracht, gantz kurtzweilig vnnd nutzlich zu lesen.

A munka *előszava* hasonlóképen Westhofenben kelt 1559 augusztusában. A gyönyörködtetésen kívül különösen ajánlja művét annak nagy hasznossága és az erkölcsi tisztaságra való buzdító hatása miatt. Ez különben a kor általános szokása volt. Feldolgozási módjára jellemző, hogy különösképen érdekelte az Aithiopika érdekes meseszövése s mivel ismerte közönsége izlését és kíváncsiságait, a hosszas és unalmas elmélkedő részeket egyszerűen mellőzte. De nem érdekelte az idegen föld sokszor aprólékos leírása és helymegjelölése sem, ezért munkájában csak a legszükségesebb helyneveket hagyta meg. Így Heliodoros műve izgalmas lovagregénnyé alakult át Zschorn fordítói eljárása folytán s semmi akadály sem volt annak, hogy a lovagregények első nagy gyűjteményében: a Buch der Liebe-ben helyet foglaljon. A címben is, az előszóban is hivatkozik a latin fordításra s így nem kételkedhetünk benne, hogy *Warschewiczski* latin szövege szolgált munkájához alapul. Az esetleges kételyeket eloszlatja a következő hely:

Warschewiczkinél (9. l.)

Dextro autem femori cubito alterius manus incumbens ac digitis amplexa genas.

Zschornnál (ijA. l.)

mit dem rechten ellenbogen lag sie vff dem diech, vnnd was das knye mit jren fingern vmbfangen.

Ez a tévedés csakis oly szerzővel eshetett meg, aki a latin szöveget használta, ahol a gena, arc szót a genu, térd szóval tévesztette össze.⁵⁶

Zschorn Heliodoros fordítása a maga korában rendkívül népszerű volt. A kiadásoknak egész sora terjesztette a regényt Németországban s ez a nagy szám magyarázza meg azt, hogy az újabb bibliographiai munkákban több tévedést találunk erre vonatkozólag. Ez is, de meg tárgyunk további része is megkívánja, hogy ezen kiadásokkal behatóbban megismerkedjünk. Én a kiadásokat, azok bibliographiai ismertetésére és az eddigi véleményekre való tekintettel három csoportra osztom: I. tényleg létező, II. kétes létezésű és III. nem létező kiadásokra.

1. Tényleg létező kiadások.

1. *Strassburg, 1559.* Gedruckt durch Paulum Messerschmidt. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres, 2a—4a Vorrede, 4b—8b Register. I—CCVI. számozott lap szöveg. A, CCVI. lap b oldalán:

Welchers yetzt besser machen kan

Dem gűnn ich gern nur dapffer dran.

Kizárólag ez az első kiadás tartalmazza Zschorn előszavát. Az utánna következők közül egyetlen egyben sincsen benne.

2. *Franckfurt am Mayn, 1580.* Gedruckt durch Nicolaum Basse. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres. 2a—5a Vorrede, 5b—8 Register. 1—219 számozott lap szöveg. Az utolsó számozatlan lapon nyomdászjelvény. — Az előszót *Nicolaus Basseus* nyomdász írta és *Bartolomeus Schoenkapnak*, egy würzburgi udvari embernek ajánlotta. Az előszóban olvashatjuk, hogy a kiadónak szándékában volt Heliodoros regényét lefordítani, de amikor Zschorn fordítását kezeihez vette, elhatározta, hogy inkább azt adja ki, nehogy valaki azzal vádolja meg, hogy annak nevét el akarja homályosítani. — Különben teljesen lenyomatta Zschorn szövegét a széljegyzetekkel együtt. A szöveget hozzá nem találó fametszetek élénkítik.

3. *Nuernberg, é. n.* Bey Joh. Andr. Endler und Wolffg. desz

⁵⁶ Érdekes ezzel összevetni *Czobor* megfelelő helyét:

Arra gondos feőuel oli ha bochatkozoth

bal keze vyauual terde foglatkozoth [jav. fogiatkozoth.]

Tehát *Czobor* is „térd“-del fordította a „genas“-t! Ez magában véve még nem bizonyít a német szöveg mellett, mert utóvégre föl lehetne tenni, hogy *Czobor* is elnézte a szöveget.

Juengern Seel. Erben. 1. oldal címlap, 2. An den Leser, 3—378 szöveg 5 számozatlan oldalon tartalommutató. A rövid előszó általános ajánlás. tartalmaz. A szöveg Zschorn fordításának utánnyomata, azzal a különbséggel, hogy a jós verseket a II. könyvben más, érthetőbb szövegű versekkel helyettesítette a kiadó. A széljegyzetek a szövegben foglalnak helyet zárójelben. Ez az egyetlen kiadás, amelyet tényleg a szöveghez készült fametszetek díszítenek.

4. *Franckfurt am Mayn, 1587.* Gedruckt Bey Johann Feyerabendt. Ez a kiadás a „Buch der Liebe“-ben jelent meg, annak 179. lapjától a 229.-ig. Zschorn szövege teljes, csak a széljegyzetek hiányoznak.

5. *Leipzig, 1597.* Nicol. Nerlich. 1a számozatlan lap címlap, 1b üres. 2. An den Christlichen Leser, 3—7 Register. 1—186 számozott lap szöveg. — Az előszó a regény rövid összefoglalása, a szöveg Zschorn fordítása.

6. *Strassburg, 1620.*

7. *Strassburg, 1624.* Marx von der Heyden.⁵⁷

II. Kétes létezésű kiadás.

Franckfurt a. M. 1562. 12°.

Ezt a kiadást *Oeftering* említi (i. m. 49 l.). Kérdésemre az *Auskunftbüro der Deutschen Bibliotheken* azt válaszolta, hogy a legnagyobb német könyvtárakban nem található. Ha megismerjük az alábbiakból *Oeftering* sok pontatlanságát és bibliographiai tévedését akkor nem látszik valószínűtlennek az a feltevés, hogy ez a kiadás talán hasonlóképpen a tévedések sorába iktatható s így nem is létezik.

III. Nem létező kiadások.

1. *Strassburg, 1554.* 8°.

Heliodoros Zschorn féle német fordítása *Oeftering* szerint (i. m. 49. l.) 1554-ben jelent meg Strassburgban. A második ugyanott év nélkül. Az *Auskunftbüro der Deutschen Bibliotheken* tudakozódása szerint ez az 1554-es kiadás csak a darmstadti nagyhercegi könyvtárban van meg. Tényleg *Darmstadtban* egy így felvett könyvet kezelnek: (Heliodorus) *Aethiopica historia . . . deutsche Übersetzung durch Joh. Zschorn. Strassburg (1554).*⁵⁸ De amikor kérésemre ezt

⁵⁷ Ezen kiadásokat az 1620.-i kivételével mind használtam.

⁵⁸ A Leihschein szerint, a melyet onnan küldtek.

a könyvet elküldötték, mindjárt az első pillanatra feltűnt, hogy ez az, állítólagos 1554-es kiadás sorról-sorra, betűről-betűre megegyezik az 1559-es kiadással. Két ilyen egyforma kiadás, különösen a régi nyomdai viszonyokat tekintetbe véve, nem létezhetik! Ennek a körülménynek más a magyarázata. Egyszerűen összetévesztették az előszó végén levő évszámot, ami különben tényleg könnyen megtörténhetett azok nagy hasonlóságánál fogva. Ugyanis az állítólagos 1554.-i kiadás címlapján nincs évszám, csak az előszó végén. Ez pedig gót betűkkel a következő: MDLix. De az x nem rendes alakú, hanem külön a számok céljaira alkotott betű, igen hasonló a v-hoz, azzal a különbséggel, hogy a jobb szár felső vége a bal száron vissza van húzva. Mivel az 5 jele v, ezért a könyvet leltározó könyvtáros a számot MDLIV-nek, tehát 1554-nek nézte.

Hogy ez tényleg így van, könnyen meggyőződhetünk a lapok számozásából. Ezek számozása ugyanis szintén gót betűs római számokkal van. Úgy találjuk, hogy a 4-et minden esetben így jelölték: iiij, tehát teljesen más alakkal, mint azt az 1554-ben feltételezték. Viszont a 9-es jele mindenütt pontosan egyezik az előszó számában találttal s így a darmstadti könyvtár állítólagos 1554-ből való első kiadását, mint tévedés folytán keletkezett dátumot helyesbítve kimondhatjuk, hogy Zschorn fordításának első kiadása 1559-ben jelent meg s a szubjektív hangú előszó alá írt évszám semmiféle oly feltevést nem tesz szükségessé, mintha korábbi kiadása lett volna.

2. *Buch der Liebe*, 1578.

Gervinus: Geschichte der deutschen Dichtung, (Leipzig 1853.) II. kötet 228. oldalán idézi ezt a munkát és hivatkozik a darmstadti könyvtárra. Kérdésemre *Schmidt Adolf* darmstadti könyvtárigazgató úr tudatta velem, hogy amint erre már egy kis cikkében is rámutatott,⁵⁹ ez a dátum kétségtelenül sajtóhiba 1587 helyett, mivel a nagyhercegi könyvtárban csak ez utóbbi van meg.

3. *Buch der Liebe*, 1581.

Oeftering (i. m. 49. l.) hivatkozik erre a kiadásra. Az Auskunftsbüro der Deutschen Bibliotheken tudósítása szerint ez minden bizonnyal tévedés, mivel a *Buch der Liebe* első kiadása 1587-ben jelent meg. Még azon véleményüket is nyilvánították, hogy a tévedést valószínűleg a 7-nek az 1-hez való hasonlósága okozta. — Tényleg ha figyelembe vesszük azt, hogy *Oeftering* szerint az Aithiopika

⁵⁹ Zentralblatt für Bibliothekswesen X. (1893), 443. l.

fordítása ezen állítólagos kiadás 179—229 lapjain van és tudjuk, hogy az 1587.-i kiadásban van ezeken a lapokon, mivel nem tehetjük fel, hogy a két kiadás annyira egyforma lett volna, azért kimondhatjuk, hogy az 1581.-i „Buch der Liebe“ nem létezik. Oeftering bibliographiai megbízhatatlanságát különben a legjobban az bizonyítja, hogy az 1587.-i kiadású „Buch der Liebe“-t megkérdőjelezi, pedig kétségtelen, hogy egész a XIX. sz. elejéig ez volt a „Buch der Liebe“ egyetlen kiadása.

Czobor és Zschorn fordításának egymáshoz való viszonya.

A következőkben azon helyekre óhajtok rámutatni, amelyekben az egyezés a német szöveggel a legfeltűnőbb. Hogy az eddig forrásként említett *Waschewiczki* féle latin fordítás lényeges különbségei minél világosabban kitűnjenek, annak megfelelő szövegét is idéztem párhuzamosan.⁶⁰

Az első bizonyíték, amit Czobor fordításának a német szöveggel való egyezése mellett felhozhatunk az, hogy azok a *számok és számbeli viszonyok*, amelyek a magyar fordításban előfordulnak azon esetben, ha a német a latintól eltér, mindig a németet követik.

Így amikor mindjárt az elbeszélés elején az *első* csoportrólót a *második*, erősebb elűzi, ilyen viszonyt találunk a szövegek között:

Azonban tekyntek tahath nagy *ket choport*,
igen ieón felejek s felre uerik az port
(356—357.)

So kummen *zwen hauffen* andere Rauber.
(iiiJ. A. I.)

⁶⁰ Zschorn fordítását az 1559.-i első kiadás lapszámai szerint, épúgy Warschewiczki latin szövegének 1552.-i első kiadását oldalszám szerint idéztem. Czobor művének verssorszámát jelöltem meg. — Czobor verses fordításának eredeti szövegét nem láttam. Ehelyett *Dr. Dézsi Lajos* professzor úr betűhű másolatát használtam, amelyet munkám készítése alatt rendelkezésemre bocsátani szíves volt. — Technikai okokból mellőztem a „w“ és „y“ fölött levő ékezeteket. Ezen ékezetek alkalmazása a kéziratban amúgy is rendszertelen. — A rövidítéseket minden szövegben feloldottam.

Interim *altera multitudo praedonum* aduenit, (duobus equitibus ordinem ducentibus).

(10. l.)

Amikor Knemon vétkének megítélésén tanakodnak az atheniek, a *szavazáskor* bizonyos számúak Knemon halálát kívánják. Amint az alábbi részből meggyőződhetünk ez a szám egyezik a német és magyar fordításban, a latintól viszont különbözik. Ez a hely különben is érdekel bñr, mivel itt még más eltérések is észlelhetők. Így Czobor nem említi a „*barathrum*“-ot; a mostohák gonoszságának leírása nála lényegesebben hosszabb, végül a számkivetés kimondásának motiválása egészen eltérő a magyar fordításban. Könnyű dolog meggyőződni, hogy mindezen változtatás nem a Czobor munkája, hanem a Zschorné.

Azon keozben birak az voxot kimondak

Cnemonnak ily ízeorniu halalat talalak
egi magas keo ízalrol vefsek le jauallak
tizen hat szaz ferfi voxanak ízamlalak
kik igi ltelenek s ily vefztem formalak.

Mas feleöl uifzontagh ezerigh ualanak

kik erteoi Afzoni nep chalardsaganak
s giakorta Mostohak miket forralnanak,
ízezin Iffiakra s meliel romolnanak
irigisegh buiasagh kiket hordoznanak.

Ezek azt talalak fegiuer uonafomert,

Atyam ellen ualo feöl tamadafomerth,
ízamkiueteft twriek uakmereö vetkemert,
ne halliak halallal iffiufagomerth,
erre ltelenek tudatlanfagomerth.

Vefzekeduen uegre mind megh eggiezenek,

mért az mas refzreolis ezekhez efenek
teöb sentenciatol meg geözettetenek
kik eltem uegenek nem öruendezenek
halaltol engemet eczer igi mentenek.

(1226—1245.)

In disem kam das vrthel von *sechzehen hundert* personen
gefelt, man solte mich in ein dieffe klufft vber ein felsen abstuertzen.
Darwider waren auff tausendt personen die gegen der Demeneta

argwoenig, sie hette mir solchs spiel, wie dann andere stieffmueter
geihan, aus neid zugerüst, die wolten, diewiel ich das schwert
vber mein vatter gezuckt, wie ich bekant hette, solte man mich
ins ellend verschicken. In solchem zwyspalt ward ein vfflauff,
doch letstlich wie sich baide partheyen vnderichtet hatten, fielen
auch etlich von der andern seitten zu den tausenden, vnd die
erhielten ihr meinung mit gewaldt,

(xjB. l.)

Cum autem calculi discernerentur, mortem mihi decernentes
circiter *mille et septingenti* reperti, quorum alij lapidibus me
obruendum esse, alij in barathrum mittendum iudicabant. Reliqui
uero ad mille, qui aliquid dantes suspicioni de nouerca, exilio me
in perpetuum damnabant. Nihilo minus tamen horum uicit sen-
tentia. Tametsi enim erant alijs simul coniunctis pauciores, tamen
cum illi diuersa tulissent suffragia, sigillatim collatione facta, mille
maiores numerum efficiebant..

(16—17. l.)

Charikleia a Thyamis kívánságára elbeszéli viszontagságaikat.
Ez az elbeszélés azonban nem a valóságon alapul, hanem csak a
rablók félrevezetésére szolgál. A német szerint *hat*, a latin szerint
hét napig hányódtak a viharos tengeren.

Hat nap es *hat* ejel uoltunk ez vezzelben
hogi az ízep vereõfeni feküuek feõliheõben
miglen az nagi zelteõl ueretenk à helben,
holot talaltatok ízerenchetlenfegben
es fogua hozatok ez vezzedelemben
(1656—1660.)

Sind *sechs* tag vnd nacht auff dem Meer hien vnnd her von
winden geschlagen worden, letstlich sind wir doch zu land ge-
worfen worden, da ihr vns dann gefangen haben, vnd vnser
vnglück gesehen.

(xixB—xxA. l.)

Ferebamur igitur continuo uenti flatu dies *septem*, et noctes
totidem. Ad extremum in litus eiecti sumus, quo in loco nos
cepistis, atque etiam magnam conspexistis stragem.

(23. l.)

A következő hely különösen azért érdekes, mert a német szöveg alapján Czobor némi önállóságára mutat. Ugyanis az eredeti regényben Nausikles kereskedőnek csak *egy* lánya van, akit azután Knemon feleségül vesz. Zschorn *lányokról* beszél, Czobor pedig egyenesen *két* leányt említ.

gazda nynchen othon *ket leant* nezenek,
kik őket fogadak s nekik keöfzeönenek,
Nagi tiztelsegeisen latak az Leaniok
szemerem s tiztelsegh ö kinchek araniok.
(3154—3157.)

Sie funden aber den haussuatter nit daheimen, nicht desto-
weniger entfiengen sie *die doechter* im haus.

(xIA. I.)

Ac patremfamilias quidem non deprehendunt; excipiunt
autem eos summo studio *filia* [herilis, iam nubilis, et reliquiae
ancillae. . .]

(42. I.)

Hasonló módon szembetűnő az egyezés a magyar és német között ezen versszakban, ahol érthetetlen lenne a „*Tibicina*” szónak „*Lantos lean*” fordítása, míg „*harpfenschlaegerin*” ennek egészen jól megfelel. Az *Arsinoe* nevének *Arsina*-ra való átalakítása is Zschorn fordításából való.

Mind feltem hofi igi Jariz uoltis gondom read
nem mefze meg Cnemon hamar it lefz megh lad,
Arsinat az *Lantos leant* te jól hallad
ez fogatta hozza lffiat var te rad,
mert azis szzerette ineki chokokat ad.
(1401—1405.)

Ich hab aber deinethalben grosse sorg vnd nachfrag gehabt,
vnnd ist mir vnuerborgen, das er noch nahet vmb die statt heim-
lich vorhanden. Ich glaub das du habest etwann von einer gehoert
die ist ein *harpfenschlaegerin*, heist Arsina, zu welcher Cnemon
auch vil gewont hat, dieselbig Arsina da sie den vnfal Cnemonis
gehoert hatt, hatt sie ihn bey nacht vffgenummen, behalt ihn
heimlich im hauss. . .

(xiiijA—B. I.)

Me uero non latuit, propter te anxie omnia inquirentem, quod hic quodam in loco ante urbem occultaretur. De Arsinoe audisti proculdubio, de *tibicina* scilicet: cum hac consueuerat. Post calamitatem recipit eum puella . . .

(18. l.)

Az eddigi bizonyítékok döntő természetűek voltak. Kétségtelen ugyanis, hogy ilyen természetű egyezések csakis akkor keletkezhetnek, ha az egyik mű a másikra hatással volt. Ennek alapján is kimondhatjuk tehát, hogy Czobor Zschorn német fordítását használta s azt fordította le verses alakban. A következő vizsgáldások már most különösen arra irányulnak, hogy Czobor önállóságát és így feldolgozási módját megismerhessük. Ezen célból szükséges mindazon helyek egybevetése, ahol föl lehetne tenni, hogy Czobor az eredetitől eltért. Egyelőre csak azon helyeket ismertetem, ahol a latintól és a hozzá közel álló görögtől eltér ugyan, de azért a némettel egyezik s így tulajdonképpen önállóságról beszélni nem lehet. Ezen eljáráshoz szintén szükséges a megfelelő latin hely idézete is.

A következő hely Czobornál bizonyos félreértésen alapul. Az eredeti szerint ugyanis Charikleia felszólítja a tengeri rablókat hogy fejezzék be véres munkájukat és öljék meg őt kedvesével együtt. Ezzel ellentétben már Zschornnál is üdvözlí Charikleia a rablókat és felszólítja őket, hogy szabadítsák meg. Czobor teljesen ezen értelemben fogja fel a helyzetet.

Ha uattok lelkei mond é fok holtaknak,
kik uelellen rutul it el hullottanak,
hath oknekúl hoztok but ránk ,s, magatoknak,
lehettek mind oki niaualjaitoknak,
es kélz kerefeoi fzeornyw halaltoknak,
De ha eleuenek uattok ,s, éggel éleók,
harcztol megh marattak keferuefek feleok,
uagy mi idegenek nem kurva henielók
Isten hozoth ide lesztez bizoni kelleók
fzerenchetlenségbeol minket kiemeleok,

Meth minketh menthettek gonofz nep kezeteól,
it rank talalhato toluaiok teóreteol,
auagi holmi lator ember fegyuereteól,
nem izano gylkosnak kegietlen kezeteól,
gonofz teortenetnek vyúlo uelzeteól.
(316—330.)

Sind jhr geyster der erschlagenen? so machen jhr vns zweyen vnbilliche vnruhu, dann jhr haben euch selber vnder einander vmbracht, vnnd erwúrget, sind jhr aber von denen, die noch leben bliben sind, so sind jr zu allem glück kummen, die vns von disem vnfall auch von den moerdern erreten moegen.

(iijB. l.)

Si iacentium estis, inquit, spectra, immerito nobis negotium facessitis: plurimi enim uestris ipsorum manibus interfecti estis. Quod si qui a nobis, iure defensionis, ad depellendam a pudicitia iniuriam susceptae, id accidit. Sin estis aliqui ex ijs qui uiuunt: praedonum uitam, ut apparet, amplectimini. Per tempus autem aduenitis. Liberate praesentibus calamitatibus, caede hunc actum nostrum terminantes.

(10. l.)

Theagenes sebeit Knemon kötözi be. Az éjszaka folyamán elbeszéli ezt Thaegenes Charikleának. Beszélgetésükbe beleszól Knemon is. Knemon szavai azonban Zschornnál a Theagenes beszédébe kerültek s így találjuk ezt meg Czobornál is.

Theagenes szoluan mond estue sebemet,

Hogi az Inas keóte erzem keönnyebtemet,
azt monduan háromszor ha keótend engemet,
ha be eggieleti minden uelzeliemeth.

Mert az Toluaiokis halalos lebeketh,

chak euel giogittyak minden uelzelieketh,
nem tudnakis ennel egieb keneteketh,
ez mind be forraztia chontyokot ereketth,
hertelen vyetia nehez keferueketth.

Ochodek almabol ez szo befzed keozben,

az Georeogh Iffiu es ment keozikben,
ki eorzele alath uoltanak az helben,
Vigaztalan hogi mar keferedöfegekben
ily formas befzedel iarul eleikben.

Nem ok nekwl esek hogy ízanlak titeketh
 mert mintha maid enis twreom terheteketh,
 Geóreógeoknek ertem ti Nemzetfegteketh,
 megh efem raitatok banom wgyeteketh
 miuel feleimnek tartlak benneteketh.
 (612—630.)

Da sprach Theagenes, seither dem abent ist mir bass worden,
 dann der jüngling, hat mir die geschwolnen wunden gemiltert,
 vnd mir zugesagt, er woell ein kraut bekumen, wann ichs zum
 dritten mal darauff legen werde, so soll ich heyl sein, dann er
 sagt, er hab das erfahren, das der Hauptman seine knecht so sie
 auff dem raub verwundt werden, so bald wider heyle. Aus solchem
 gespraech erwacht der jüngling, der sie verwaren solt, geht zu
 jnen, troest sie, spricht, Das ich ein mitleiden mit euch habe,
 geschieht nicht vergebens, dann ich binn ewers glücks auch theyl-
 hafftig, jr erbarmen mich das jhr Griechen sind dann ich binn
 auch ein Griech, vnd aus Griechenland geboren.

(vjA—B. I.)

Melius, inquit, a uespera, ex adolescentis curatione, quae mihi
 inflammata uulnera lenijt. Imo magis leniri senties sub auroram:
 subiecit is, qui a custodiam illius adhibitus fuerat. Nanciscar enim tibi
 eiusmodi herbam, quae tertia uice coniunget uulnus. Atque hanc esse
 uim eius, experientia compertum habeo. Ex quo enim hi me huc cap-
 tium adduxerunt, si quis unquam horum qui huic praefecto parent,
 saucius post conflictum uenit, non multis diebus ad curationem indi-
 guit. Quod autem afficior conditione uestrarum rerum, non est quod
 miremini. Videmini enim mecum communi esse fortuna: simulque
 uos qui Graeci estis miseror, cum et ipse Graecus sim natus.

(13. I.)

Knemon apja *Aristippos* azért házasodik meg, mert egyetlen
 fia lévén, ezt nem tartja elég biztosnak arra, hogy vagyona tényleg
 utódai kezébe jut-e. Czobor erről mit sem tud.

Az en tanachombol nem kel uala lenny.

Atyamnak uenseget kel uala ízemlelny
 s en iffiusagamothebbén megh kimelny,
 hafznotlan uendegel hazunk nem terhelny
 mert nála nekwlis tudunk uala elny.

(721—725.)

Es war vbel angesehen, meins bedunckens, dann ich war ein einiger sun, der vatter war alt, hatt noch ein kleine zeit zu leben.

(vijA. I.)

[Is, cum accidisset ut mea mater e uita discederet,] ad secundas nuptias animum adiecit: indignum ratus, propter me unum filium, incerto animo atque parum constanti uiuere.

(13. I.)

Czobor azon gondolatot, hogy Demaeneta a Knemon életére tör, nem vehette a latinból, ahol csak egyszerű cselvetésről van szó. Thisbe jellemzésében is van eltérés.

De nem uala elegh ez amaz mergenek,
mas feordeore vagion gongia elmejenek.
giors gondolati kit hamar fel lelenek,
engemet eltemteöl mikent velztenenek
mintis megh halliatok maid mik teortennek.

Vala Zolgaloia ezen Mostohamnak
Melnék Tysbe neue erteoie titkanak,
kire oli nagy uala fzepez abrazattianak,
Harffan beolchelege Musikalasanak
ezt ueue elzkeözwl feiem romlasanak.
(986—995.)

Sie hatt aber mit disem kein vernuegen gegen mir, sonder rüstet einen anderen handel zu, ob ich noch moecht vmbs Leben kummen. Sie hatt ein magt die hies Thisbe, welche sehr schoen war, vnnd kundt wol die harpffen schlagen, mit der machte sie ein heimlichen packt, wie jr hoeren werdt.

(ixA. I.)

Illa uero (nondum enim satiata fuerat) alium dolum talem contra me aggrediebatur. Erat illi ancilla Thisbe, callens canere ad citharam, forma et uultu non inuenusto.

(15. I.)

Aristippos fia elleni vádbeszéde sok tekintetben jellemző Czobor eljárására nézve. Sok benne a motiválásban való eltérés is. Ez már előző eltéréseken alapul. Így az atya mostohaanyja iránti erkölcstelenséggel vádolja fiát, továbbá Demaeneta azon

hamis állítása, hogy házasságuk gyümölcsét Knemon bántalmazása folytán elvesztette. Mindezek az eredetiben nincsenek meg; a latin csak egyszerű bántalmazásról beszél. Ez a bővített indokolás Zschorn átdolgozásából került a magyar fordításba. Azt is megfigyelhetjük itten, hogy az athéni törvényes szokások említése elmaradt Czobornál, mivel a német az ilyen vonatkozásokat csaknem kivétel nélkül elhagyta.

Igy kezdé el azért Atiam nagy panaszath
urak lallatok megh ven feiem gilkossath
kit en neueltém feől s mint eltem oruosath,
Vgi tartottam nalam : feòt eoreòkeòd Jussath
kinekis uallottam es minden fundussath.

Miuel hogi verembeől es teltembeol ualo,
chak megh lem gondoltam legien ili arulo,
skolakbannis adam Hogi legien tanulo,
Jofzagos fok iokath à mellett fzolgalo
legien è varosnak s ualaha hafznalo.

Nem kis keòltfegemet w reaia uelztuen,
azutan louakra fzeppen feől epituen
uitezleò dolgokban intuen es segituen,
mint io rend giermeket mindennel bwuituen,
magam keduteolis megh folztuan es ueuen.

De eleob à lator en felefegemeth
gialazni akarta uen emberfegemeth,
euuel nem eleguen ihol eletemeth,
kereste el uenni s, chak nem eolt engemeth,
fzomiuhozuan uerem kiuanta lelkemeth.

Chak az Isten ouan hogi gilkosom nem leth,
s mind ketteonkeot egieot kard eli el nem uet,
Azert mar halliatok mi latorsagoth teth,
Mongiatiok teoruinth ra, es mikynt erdemleth,
fizelsetek megis ugi à mint kerefeth.

Merth noha birtokom uagion eò eleten,
kezemben halala ura uagiok telten,
de teòruenteol uarok nem mochkolom ezt en,
Legien eòreók pelda malsok iteleten,
fàijs fziuem igen ez undok eleten.

(1151—1180.)

[der vatter . . . rufft die herren vmb recht an,] sprach, Sehend disen argen buben, der mir zum ersten geboren worden, den ich zart erzogen hab, den ich studieren vnd in künsten lehren hab lassen, auff den ich gemeindt mein alter zu setzen, den ich der statt gedacht nutz zu sein, diser arg lecker hatt mein Weib schenden woellen, darzu hatt mich vnd sie, so das glueck nicht daruor gewesen wer, vmbbringen vnnd ermoerden woellen, den hab ich euch fürgestellt, ewer vrtheyl darüber zu geben, was mit ihm zu handeln sey, wiewol ich macht hett jn selber vmbzubringen, doch will ich lieber er sterbe nach dem vrtheyl vnd gesetz, dann von meinen eignen haenden, machen mit jm nach ewerm gefallen.

(xB—xjA. l.)

[Quamprimum autem illuxit, prehensum sic, ut eram uinctus, produxit ad populum et] asperso capiti puluere: Non ad hanc spem, o Athenienses, hunc educabam, dicebat: sed bacillum senectutis meae futurum aliquando sperans, ut primum mihi natus est, liberaliter eductum, et initijs literarum institutum, cum in tribules et gentiles introduxissem, in epheborum album retulissem, ciuem nostrum etiam legibus effecissem, totam uitam meam ob hunc parum tranquille agebam. Caeterum postquam horum omnium oblitus, me iniurijs primum et hanc quae mihi secundum leges cohabitāt, uerberibus affecit: ad extremum et gladio armatus noctu aduenit, et eatenus tantum ab eo quo minus parricida fieret abfuit, quatenus fortuna restitit, inopinato terrore ut illi gladius e manibus excideret comparans, confugi ad uos, nomenque istius defero. Tametsi enim mihi per leges liceret, mea manu illum interimere, tamen nolui, idque totum uestro reliqui arbitrio: melius me facturum existimans, si de filio lege, non caede sumerem poenam.

(16. l.)

A következő rész *Czobor* fordításának és a rajta alapuló *Gyöngyösi* féle feldolgozásnak legzavarosabb helye. Teljesen érthetetlen ugyanis és az előző részekkel semmiféle kapcsolatban nincsen *Antikles* hirtelen fellépése. A *Knemon* dolgáról legutoljára *Chariastól* értesültünk, aki szavait *Demaeneta* halálával zárta. Ennek teljesen szerves és érthető folytatását a latin szövegben találjuk meg, ahol a dolgok további fejleményei s végül *Aristippos* szomorú

sorsa jutnak tudtunkra. Knemon, hogy atyja szorult helyzetén segítsen, Antikles hajójára száll, akivel egyiptomba siet a Thisbe felkeresésére. A latin szövegben beszédének végén említi tehát Knemon Antiklest, akitől a további eseményekről és atyja gyászos sorsáról értesült, míg a német fordítás egész érthetetlenül neve említésével vezeti be a továbbiakat. De megemlíti a német szöveg s az ő nyomán Czobor a Knemon elbeszélésének végén újra Antiklest, ott, ahol már helyén van s ez a körülmény Czobor esetleges önálló anticipációját végleg kizárja. — A további részben pedig Thisbe sikere *Arsinoeval* szemben lényegesen más a németben, mint a latiban. A német nem említi ezen a helyen Nausiklest sem, akinek neve csak Thisbe menekülésénél kerül elő. Czobor ezekben is szembeötlően Zschorn fordítását követi.

Ki ölte uagi hozta ide en nem tudom
de banom hagi izinte it é helen latom,
mert nekem felőleó mas uolt akaratom,
mit ertettem azerth im maidan ki nitom,
mond Cnemon feleőle s eleó izamlalantom.

Mideón Anthiclelssel Aegiptomban mennek,
gallian uele egikorth tengeren Indulnek
lok fele dolgokat eó neki izamlalnek
s uifzont eó teóleis malokat hallanek
efek befzedunkben hagi Tysbere ernenk.

Vgi kezde izamlalni Afzoniat mint chalta
ki magas keó izälrol magat le haitotta,
azutan Apamoth arra sarkallotta,
hagi engem megh haza izerezzen untatta,
lok fele gondokkal izegint farasztotta.

Ew penigh ez alat korchmarol korchmara,
Jargalt Arlinaual chak lakodalmokra,
izelliel izemet hannia az izep Iffiakra,
izerelmeketh wzuen nem nezet magara,
Arsina matkaijth fordituan hafznara.

Melliert az Arsina teóreódek busuluan,
Sok alnoksagokath magaban gondoluan,
elmelkedik azon mint legien tromfolvan
Tysbeth, s nagion lieth azokhoz Jaruluan,
az kik Demenetat uoltak rokonoluan.
(2456—2480.)

Dauon weiss ich nicht zu sagen, sprach Cnemon, was mir aber sonstn weitter bewist, will ich euch yetzundt anzeigen : Wie ich zum andern mal in Egypten mit dem Anticle schiffet, zeiget er mir an, wie er gehoert hette, dieweil Demeneta mit betrug dahien bracht worden ist, das sie sich selbst vmbbracht, vnd der vatter zu wegen bringen wolt, das ich moechte wider anheimisch kumen, dieweil schweifft Thisbe hin vnd wider in den zechheusern mit der Arsina. Da aber Thisbe jr mit harpfen schlagen vnd singen vberlag, zu dem der Arsina jhren bulen entzohe, warde Arsina hefftig erzürnt, vnd gieng zu den freunden Demenete.

(xxxjA. l.)

De his non habeo quod dicam, respondit ipsi Cnemon. Caeterum quae de illa comperi, sunt eiusmodi. Postquam enim Demaeneta dolo circumuenta in puteum se praecipitauit, et pater retulit ad populum de eo quod factum fuerat: initio quidem ueniam est consecutus, et in eo ut mihi reditum impetrare posset apud populum, et ad inquisitionem mei nauigaret, erat occupatus. Thisbe autem ex illius occupatione uacationem sibi faciebat, et in conuiuijs secure tum se, tum artem suam prostituebat. Cum autem aliquando gratia superasset Arsinoen cubantem et fistula canentem, ipsa celeriter fides pulsans, et concinne ac suauiter citharae accinens, non animaduertit se sibi apud illam conflasse meretriciam inuidiam et aemulationem, coniunctam cum indignatione singulari: praecipue cum eam quidam mercator Naucratis, cognomento Nausicles, amplecteretur: Arsinoe, cum qua primum consueuerat, contempta, ea de causa quod illi intumescere genas inter canendum uidebat, et uehementer inflando praeter decorum ad mares exurgere, oculis incensis, ac sua sede excedentibus. Quamobrem tumens ira, et ardens aemulatione Arsinoe, cognatos Demaenetae accedens, [insidias illi a Thisbe factas exposuit.]

(33—34. l.)

Kalasiris Memphisből való eltávozásának oka az volt, hogy szerelmes lett egy asszonyba. De még más ok is késztette erre; az ugyanis, hogy egy jóslat szerint fiai egyetlenlenkedni fognak. Ez a jóslat határozottan úgy szóllott, hogy fiai *egymásra* fognak

íámadni, nem pedig *őreá*, amint ezt Czobornál találjuk Zschorn szövege alapján.

Ez hafznala eggyk en el menefemhez,
- masik felek vala hogi ha Gyermekimhez
 erkezhetik è hyr hogi rut fertelemhez
 attam magam : kezdnek ízolnia fejemhez
 Vagi megis őletnek ha ęrek vetkekhez.
(3441—3445.)

Zum andern hab ich besorget, thet ichs, so würden, meine kind mit gewapneten haenden vber mich kommen, wie mir dann die goetter vorhien verkündiget hatten.

(xliijB. l.)

Caeterum quod me in primis et post omnia expellebat, filij erant, quos mihi arcana ex dijs sapientia, infestis armis concursuros, praedicebat. Tollens igitur ab oculis tam crudele spectaculum (quod uel solem ipsum auersaturum esse existimo, radijs nube obiecta tectis) et paternos oculos aspectu caedis filiorum liberans, emigraui, haec anteuertens :

(45—46. l.)

Sokkal több nehézséggel jár az eddig ismertetett részeknél a *nevek* kritikai vizsgálata. Már *Dugonics* észrevette, hogy a *Heliodoros* verses fordításában a nevek meglehetősen el vannak torzítva. Bár a mi rendelkezésünkre egy sokkal eredetibb kézirat áll, mint *Gyöngyösi* feldolgozása, a helyzet még itt sem könnyű. Mindazáltal a nevek vizsgálata általában megerősíti a német szöveggel való egyezéseket.

Charikleia neve Czobornál a mű elején *Cariclea*, azután mindig *Cariclia*; Zschornnál általában *Chariclia*, szintűgy Warschewiczkinél.

Különösebb ennél a *Charias* neve. Ez a latinban és németben egyszer *Charia*, különben mindig *Charias* alakban van meg. Czobornál azonban ily alakokat találunk : *Carinà*, *Carin-ra*, *Carinus*.⁶¹

A latin fordítás *Arsinoe* neve helyett már a németben *Arsinát* találunk ; ugyanígy van ez a magyar fordításban is.

⁶¹ Előfordul az 1319, 1326, 1334 és 1513. sorban.

Az egyszer előforduló *Teledemus* név helyett Czobornál *Teremundus*[t] áll. Zschornnál azonban egészen helyesen *Teledemus*-t találhatunk.⁶²

A rablóvezér neve a latin szövegben; *Thyamis*. Zschornnál *Thiamus* és Czobornál is *Thiamus*, eltekintve néhány, nyilván hibás másoláson alapuló *Thianus* alaktól.

Ennek öccse *Petosiris* Warschewiczkinél. A Czobor *Petofsyus* alakja kétségtelenül Zschorn *Petosius*-ából veszi eredetét. A párhuzamos helyek összehasonlításából erről könnyen meggyőződhetünk.

De mi uolt feő oka Thyamus eltenek
Izükleggh tudni eőche uala mert egi ennek
kit *Petofsyusnak* akkor neuезtenek
ezt tugiak Sokakis kilseb idejeoiek
Thiamusnal lenny es edes Eochenek.
(2011—2015.)

Das sie ihn aber gefangen namen, vnd nicht erschlugen,
war die vrsach, Thiamus hette zu Memphi einen bruder, der
hiess *Petosius*, welcher jünger war.

(xxvA. l.)

Thyamidem autem ea de causa capiebant. *Petosiris* illi Memphi
frater erat.

(29. l.)

A latin *Naucrattia* helységnév a németben *Nauerattia*, Czobornál pedig *Nauerrattia*.⁶³

Peleus neve helyett már Zschornnál *Peles* áll, épp úgy mint Czobornál.⁶⁴

A nevek írása tehát következetlen, de mégis az ily esetekből, mint *Petosyus*, *Arsina*, *Thiamus* határozottan állíthatjuk, hogy csak a német fordítást ismerte Czobor. Figyelemreméltó még a nevek vizsgálatánál az a körülmény, hogy Czobornak úgy látszik határozott törekvése a diphtongusok kiküszöbölése. Ez adhatja meg pl. a *Charias* = *Carinus* változtatás magyarázatát.

Van azonban két név, amely egy versszakban fordul elő s amelynek az egészből való kiszakított vizsgálata azt a gondolatot

⁶² 1426. sorban.

⁶³ 2505. sorban.

⁶⁴ 4171. sorban.

kelthetné, hogy Czobor mégis használta a latin fordítást is. Meglepve vesszük ugyanis észre, hogy *Mitrane*s és *Oroondates* neve, Zschorn megfelelő *Mirat* és *Orondates* alakjával ellentétben, egész helyesen van írva.

Lelzen segítse mond Apos nekie
Mert *Oroondates* jün el eó melleje,
ki megh parancholta *Mitrane*s Segellie,
az orlzagh lakossyt adgia eó melleje,
az hituan latrokat ne kimelleneje.

Seot sok penztis igert eó az lffijaknak,
hogi mingiart eó neki melleje fussanak
Mert az Aegiptomi felleges kiralnak
akaria azt vinny halo Matkaianak
nem lzinten tartana maga Agiasanak.
(3276—3285.)

Der alt antwort, der gros Koenig *Orondates* aus Egypten hatt jm befolhen *Mirat* den waechter vnd beschützer dises dorffs jn vnd sein volck, welchen er grossen sold verheissen, mit sich zu nemen, dann es verdreusst ihn hart, das er das meitlin verlassen muessen, nicht darumb, das sie wol harpfenschlagen kan, oder von bulschafft wegen, sunder darumb, das er sie dem Koenig aus Egypten bringen woellen, die ihm zu einem weib geben, vff das er frembder Nation weiber hett.

(xljB. 1.)

At ille: A' rege magno, inquit, satrapa Ægypti *Oroondates* est constitutus, cuius iussu, praefectus excubiarum *Mitrane*s, sortitus est hunc pagum. Hunc Nausicles magna summa pecuniae conductum, ducit cum equitibus et peditibus multis. Molesté autem fert erectionem Atticae puellae, ut non tantum amicae et egregie canentis fidibus: sed multo magis, quod eam ad regem Æthyopum secum abducturus fuerat, quemadmodum ipse dicebat, uxori illius compotricem, et familiarem Graecorum more futuram.

(44. 1)

Ezen helyek összehasonlítása azonban könnyen meggyőz, hogy a nevek egyezésén kívül az eltérések igen lényegesek és ezen eltérések kétségtelenül azt bizonyítják, hogy Czobor csakis Zschorn fordítását használta. Az eredeti szerint és így a latinban

is Nausikles Thisbét görög társalkodónőnek akarta elvinni az aithiopok királynőjéhez. Ezzel ellentétben a német és utánna Czobor szerint az egyiptomi király rabnőjének szánta.

Mivel lehetetlen föltételezni, hogy Czobor kizárólag ezen az egy helyen a neveket megnézte volna Warschewiczki fordításában, azért más magyarázatot kell keresnünk. Mitrane neve az első öt könyvben, amelyekről bizonyos, hogy Czobor lefordította, hétszer fordul elő Zschornnál és mind a hétszer helyesen. Épígy helyesen van meg ugyanezen részekben kétszer Oroondates neve. Föltehető, hogy Czobor később észrevette, hogy a Mirat név nem helyes s kijavította, mint az ugyanott levő Oroondates-t is.

Ezzel kapcsolatban érdekes az a megfigyelés, hogy Czobor *Petosyus*-t nem javította ki *Petosiris*-re, pedig ez utóbbi név is előfordul helyesen a későbbi részekben. Igen, de a helyes név először csak a *hetedik* könyvben fordul elő és ott is egy darabig még a régi elrontott alakjában. Ha szabad ebből a vékony szálból következtetést vonnunk, úgy azt mondhatjuk, hogy az *első öt* könyvet alaposan ismerte Czobor, tehát csak annyit fordított le, míg a többi részekkel nem volt annyira tisztában, a hatodik könyvtől kezdve tehát nem is készített fordítást.

Már a forrás keresésénél egy oly részből indultunk ki, amelyet Czobor látszólag elhagyott. Ilyen helyet a szöveg alapos vizsgálata után többet is találhatunk. Az eddigiek után nem lesz meglepő, hogy ezen *elhagyásoknak* megfelelően a német fordításból is mindig hiányzik az illető hely s így Czobor ebben is Zschorn szövegét követi. Különösen figyelemreméltók azok a helyek, ahol városnevek vagy régi szokások maradtak ki, mivel ezt a körülményt a forrás nem ismerése esetén sohasem tudtuk volna megmagyarázni.

Lényeges természetű elhagyás a következő: Warschewiczki megemlíti a *Panathenae*-k ünnepét, sőt még az akkori szokást is: a hajó szárazon való gördítését (*quinquatria magna*). Zschorn, egészen kora szelleme szerint ezt elhagyja; ép így Czobor is.

Azonban hogi egikorth Minerua Innepeth,
wllenwnk kel uala Pallas tizteletet,
Enis mint iffiiu eletem örömeth
s ki megh nem ismertem Afzoniak fzerelmeth,
kefzeoløk aldozny tiztasagom fenjeth.

Egieb iffiakal aldozni ki mentem
zép zeöld kofzorukal feiem keritettem,
Feier bibor keönteösth magamra feöl uettem,
egj falka ideigh az Templomban kestem
mig ideje tartoth addigh enekeltem.
(801—810.)

Aber was geschahe zum letsten da man das fest der goettin
Minerue vnd Palladis hielte, vnnd ich noch ein jüngling war, der
auch nach altem brauch, mit andern jungen zu dem fest singen
musst, war schoen angethon, darzu mit einem krantz gekroent.
(vijB—viijA. l.)

Ad extremum, tale quiddam accidit. Cum quinquatria magna
celebrarentur, quando nauem Athenienses Palladi terra mittunt
(nondum autem tum excesseram ex ephebis) postque cecini usi-
tatum paeanam deae, et legitimo ritu et pompa prosecutus sum,
quemadmodum eram amictus, una cum chlamyde et coronis redeo
domum.

(14. l.)

Ezzel szorosan összefüggő másík athéni szokás volt a *prytaneumi lakoma*. Már az előzőkből következik, hogy Czobornál ez is elmarad. Viszont módosító bővítést is találunk ezzel ellentétben, a mostoha csalfa marasztását férjével szemben; ez Zschorn-tól származik, akitől Czobor is átvette.

Ezis izokassa uolt ot ualo nepeknek
hogi az aldozatra eczaka mentenek:
ot mind uirrataigh aldoztak kestenek,
es a faluban chak hainalban mentenek,
niugodni varasban be nem leöhetnekek.

Ki ment uala penigh Attiamis ezekel,
minth egik tanach ur az teób feö nepekkel,
kinek ki menetit Mostoham keoniuekkel,
nezte nagi chalardul hamis befzedekel,
mint ha eó azt banna, igi eluen ezekkel.
(826—835.)

Es war brauch, das die maenner nicht weit vom Tempel
in einem flecken, zu nacht assen, vnnd bliben vbernacht daselbst,

vnder disen war mein vatter auch, das abwesen beklagte sie sich gegen dem vatter wie er hienweg gienge, aber sie hatt ein schalck im herten.

(viiA. l.)

Vesperī pater in Prytaneo coenabat: et quemadmodum in eiusmodi conuentu, et publico conuiuio, ibidem pernoctaturus erat.

(14. l.)

Már az előző mutatóványban is találkoztunk Zschorn motiváló bővítésével. Hasonló hely a következő is, amelynek a latinban megfelelője nincsen. Különösebb jelentősége ennek csak annyiban van, hogy ez a hely az eseményekkel szoros összefüggésben van, annak jellemzésére szolgál. Találunk ugyanis — amint erre majd alább rámutatok — oly helyet is, ahol Czobor önálló elmélkedést fűz be, de ott éppen az a lényeges, hogy nem más az egész, mint a történetekhez fűzött elmélkedés.

Illien Sententia hogi feiemre szalla
sietek kapura kith aleg tálala.
szegienemben szememel nemis latok vala,
hogi ily gyalazatra szerenchem szorula,
s anni ezer ember ot rajtam chudala.

Senkihez sem merek szegienteól szollanj,
keferwégemben kedues buchut adnj,
Auagi Segítségérth ualakit Imadnj:
látátom mindenteól imár el szakadni
Jo akaróimnak kelle el maradny;
(1271—1280.)

Wie ich mein vrtheil enpfangen, must ich mich aus der stat packen, arm, trostlos, in der ich vorhien ehrlich gehalten ward, muszte yetzund verspott vnd mit grosser scham weichen, darzu waren vil tausendt menschen die mich kanten, ich dorffte keinen aus grosser truebsal vnnd schamm vmb einig hilff ansprechen.

(xijA. l.)

Knemon a rablóktól való menekülése után levágja hosszú haját, mivel, ez a pásztorok és a rablók viselete s nem akar az emberek előtt esetleges kellemetlen gyanuba keveredni. Zschorn és utánna Czobor ezt egyszerűen nem említik,

Ily remülete keozt az ízep nap tamada,
 banatos Cnemonnak batorsagot ada,
 az megh hagiót helnek utaba akada,
 fíet nagi uigiazua es igen izzada,
 nem gondolta megis erne oly kort oda.

Hogi Immar faluhoz chak keózel erkeznék,
 Nylusnak uizehez ízabadon ferkeznék
 Egy ven embert lata à ki ot ízelleóznék,
 Fejeuel kezeuel inte ne haboznék
 mint ha à foliual ízolni ígiekeznék.
 (3081—3090.)

Wie nun der tag daher brach wüschte er auff vnnd daruon, alle weg sich vmbsehend ob ihm niemand nachfolgte, eylte dem dorff zu, wie er dann mit dem Theagene vnnd der Charicia verlassen, wiewol er ihm nicht geschaetzt hette so bald da zusein. Wie Cnemon schier zu dem dorff Chemim kam, vnd zu dem Nilo nahet, so sicht er einen alten man an dem wasser hien und wider gehn, mit dem kopff winckende, als ob er mit dem wasser ein ernstlich gespraech hette.

(xxxviiijB—xxxixA. I.)

Vt autem diem summo desiderio uidit, primum praecidit ex comae prolixitate tantum, quantum ad comparandam speciem praedonibus conuenientem, apud bubulcos aluerat, ne illum obuix quique auersarentur aut suspectum haberent. Bubulci enim cum alia faciunt ut formidabiliores appareant, tum etiam comam ad fastum promittunt, et quatiunt super humeros sparsam, non ignorantes quod coma eos qui amori operam dant acceptiores, praedones autem terribiliores efficiat. Cum igitur praecidisset Cnemon tantum comae, quantum comptiori alere conuenit minus praedone, ad Chemmim quendam pagum, qui ad conueniendum cum Theagene constitutus fuerat, properabat. Jam uero Nilo appropinquant, et ad Chemmim pagum transmissuro, senex quidam uir in ripa oberrans apparuit, diu sursum ac deorsum iuxta alueum deambulans, et tanquam cum fluuio cogitationes quasdam communicans.

(41. I.)

Charikles elbeszéli, hogy eljutott *Catadupa* városához Egyiptomban, ahol a Nílusnak nagy vízesei vannak. Ugyanezen helyen

Czobor templomot említ. A Zschorn fordításával való összehasonlítás rögtön meggyőz, hogy ez is a német fordításból került át a magyarba.

El menek buidosni ig[i]en ez vilagban,
jaruan sok idegen feoldeon tartomaniban,
vegtere erkezem Jutek Aegiptusban
Sot arra a helre a hol nagi zugasban,
esnek le a vizek *Templomnal* Nylusban.
(3691—3695.)

Zohe hien vnd her schweiffende. Wie ich nun vil ort durch-
zogen, kam ich zuletst in dein heimat in Egypten, vnd zu den
Templen da die wasser vom Nil so hoch fallen.

(xlvjB. l.)

Cumque multa loca uagabundus pergrassem, ueni tandem
aliquando et in tuam Aegyptum, et ipsos Catadupos, ad uisendas
cataractas Nili.

(48. l.)

Terjedelmes részeket hagyott ki Zschorn a *Theaegnes meg-
ielenésénél*. Bizonyára nem érdekelte az ókori nevekkel sűrűn
megtöltött hely, amely a cselekményre semmi befolyással sincsen.
Itt tulajdonképpen két rész maradt el: az aenianok áldozatának tör-
ténete és Theagenesnek Neoptolemostól való származása.

Hogi penigh len leg iob befedekben volnank.
ili igen megh itten egi mashoz szollánank
egi ldegen embert jöni keözenk latank,
mongia egi köuetteól azon mi attatnak
hogi az aldozatra ő neki szolgálnank.

Æneas varosa ezeknek hazajok,
kertem Caricleft hogi otkin ne hadnaiok,
hanem aldozatra be bochatannajok
de eleob ki uolna szükfeigh hogi tudnajok
felele Caricles azt ne uitatnaiok.

Ez igen nagi nemzet szep Górógh orfzagban,
tekintetes gazdagh az eö hazaiaban,
uagion lok földéis az ő hatalmaban,
ő magais penigh szinten Viragiaban,
Achillestol uagion ő agozasaban.

Nem tagadhattia megh ualaki azt lattia,
 mert nyluan mutattia minden allapottia,
 feidelmi modon valo Abrazattia,
 uitezi nezese ezt alkolmaztattia.
 ehez fziuefege kegies akarattia.

Mondok hat iol vagion ennyuelis melto,
 hogi ne legien zarua eleotte az ajto,
 hanem jeðteòn jeojeòn s te legi zèn inditto
 aldozathoz mindènt kelziteò noditto,
 es im en be hozom lefzek boldogitto.

Mert feòleotte igen akarom latnia,
 kezde ez tanachot venis jaualnia,
 el menek fok Ioual fogam lmadnia,
 fzepe wduözlefeekkel ötet alдания,
 Achilles hireuel fól magaztálnia.
 (4006—4035.)

Als wir also ernstlich mit einander redten, so kumpt ein bott, Es sey ein Eneyscher Legat vor der thuer, der begert in Tempel zu opffern, bittet vmb einen priester das er das heilig opffer anfang. Ich fraget aber den Chariclem, was das fuer ein heilige legation, vnd für ein geschlecht were. Charikles sagte: Es ist ein edel Griechisch geschlecht, aber ihr Fuerst vnd herr nent sich aus dem geschlecht Achillis ein schoener jüngling, der da mit leib, gestalt vnnd geberden, wol dem Achilli gleich ist. Calasiris sprach, es ist recht, verschaff du allein das der jüngling in Tempel kum, vnd das opffer angefangen werde, dann ich wolte ihn hertzlich gern sehen. Charicles bewilligt, vnd der jüngling gieng hienein, hette ein rechten Achillischen geist.

(IA. I.)

Adhuc nobis hisce de rebus deliberantibus, incurrens quidam nunciabat, praefectum legationis Aenianum pro foribus adesse, et iam pridem esse sollicitum, orare quae ut facerDOS adsit, et rem sacram incipiat. Me uero interrogante Chariclem, qui essent Aenianes, et quae esset haec sacra legatio, et quod sacrificium celebrent: Aenianes, inquit, Thassalicae gentis est nobilissima portio.

[Ezután 9 sornyi szövegből megtudjuk, hogy az aenianok városa hol fekszik és kiktől származtak.]

Achillidem enim se esse gloriatur legationes dux. [Forte enim

pridie adolescenti obuam ueneram: et] mihi reuera uidetur in illo singulare quiddam, dignum Achillidis elucere, eiusmodi specie et proceritate conspiciatur, ut ea quod dea sit natus confirmet.

[Kalasiris kérdésére Charikles elbeszéli, hogy kik Theagenes ősei (15 sor)] inquam, [Charicles, siue haec sibi ita largiantur, siue etiam uere uendicent:] caeterum praefectum sacrae legationis uocari intro iube.

Incredibili enim desiderio illius uidendi teneor. Annuente Charicle, ingressus est adolescens, Achilleios quosdam spiritus gerens.
(51—52. l.)

Mindezen felsorolt bizonyítékek után fölmerül a kérdés, hogy *milyen hatást gyakorolt a német szöveg nyelve a magyarra*, milyen hatással volt az idegen kifejezésmód nyelvünkre. Kimondhatjuk, hogy ennek is több kétségtelen bizonyítékát találhatjuk, oly apróságokat, amelyek magukban véve nem sokat jelentenek, de az előzőkhöz hozzávéve annál nagyobb súllyal bírnak. Ezek közül néhányat példaképpen felsorolok.

mindeon *pyros hainal* mar igen fenleodnek.
(117.)

Als eines tages sich die *morgenroete* erzeugte.
(iA. l.)

Cum *primum dies* illucesceret.
(8. l.)

De fzinten à tayban semmit nem lathatnak
noha ehen fzomian tengerre uigiaznak
— — — — —
parton hat alattok illien dolgot *lathnak*.
(136—137, 140.)

Da sie aber vff dem weyten hohen Meer nichts sehen kundten, wanten sie ihre augen an das gstad des Meeres da *sahen sie* ein solche sach.
(iA. l.)

Cumque initio in pelagus oculos coniecissent, nec quicquam applicaret quod spem praedae ostenderet, in propinquum littus aspectum referebant. *Erant* autem in ipso res eiusmodi.
(8. l.)

SZem eleiben hat Toluaiok leouenek.

(311.)

Da giengen sie jhr *vnder augen*.

(iiiB. l.)

Cum uero praetereuntes praedones in fronte constitissent.

(10. l.)

Holttestetis tenger parton sokat *latnak*.

(146.)

Auch *sahen sie* vil todter leut am gestaden des Meers.

(jB. l.)

At in littore plena *erant* omnia recens caesorum hominum.

(8. l.)

Az bolondsagh kezdé ez aláh furdalny.

(1006.)

gleich stach mich der narr.

(ixB. l.)

Ego uero uanus.

(15. l.)

Ezt monduan bochata *fzep uizet* à földre,

(3206.)

Da er gesagt, nam er *schoen wasser* gosse das vff die erden.

(xlB. l.)

Haec locutus, effundebat ex phiala *meram aquam*.

(43. l.)

Az eddig felsorolt egyezésekkel tárgyat még egyáltalán nem merítettem ki, hanem tulajdonképpen csak szemelvényeket adtam. Nem is célok az egyezésekre a legapróbb részletekig kiterjeszkedni, mert akkor alig maradna más hátra, mint az egész terjedelmes költeményt Zschorn fordításával párhuzamosan közölni, magyarázni és ismertetni.

A következőkben egynéhány érdekes *motiválás* és kihagyás beli egyezésre fogok utalni.

Demenaeta Knemon elleni bűnös merényletének megghiusulásával egy Phaedra szerű jelenetet rögtönöz. Ez a hely Zschorn fordításában igen sok tekintetben más, mint Warschewiczkinél. Ez utóbbinál ugyanis Demenaeta egyszerűen bántalmazással vádolja

a fiút, míg Zschorn szerint erkölcstelenséget akart vele szemben elkövetni s amikor ebbe nem akart beleegyezni, bántalmazta is, ami miatt gyermeke is elhalt. Czobor teljesen ez utóbbi szerint dolgozza fel a történetet; motiválásban ez a leglényegesebb különbség Warschewiczkitől.⁶⁵

A motiválásban találhatunk még több apró eltérést. Így Warschewiczki szerint *Thisbe* a Knemonnal való Demenaeta ellen irányuló beszélgetésük után a *harmadik* éjszaka jön Knemonhoz azzal a hírrel, hogy a mostoha együtt van szeretőjével. Ezzel ellentétben Zschorn és utánna Czobor szerint *ugyanaznap* éjszaka történt Knemon félrevezetése.⁶⁶

Más helyen a latin fordításban azt olvassuk, hogy *Charikles leánya* halálát a villámtól vagy mennyegzői fáklyától felgyújtott ház okozta. A német és magyar fordítás egyszerűen villámcsapást említ, amely a menyasszonyt találta.⁶⁷

Az aithiopiai, aki Charikleiát Chariclesnek átadja, a latin szerint még *ifjú*, míg a német és magyar szerint *meglett korú*. Pedig ez nagy ellentmondást hozott volna magával Czobor szövegében akkor, ha művét befejezte volna. Ugyanis a regény végén, de már jó idő múlva, mialatt Charikleiaból nagy leány lett, újra előfordul, most már mint az aithiopok főpapja. Már pedig, ha már Charikleia kicsiny korában „keozep wdeót feóliúl mula“, akkor most alig lehetne még törődött aggastyán is, pedig ellenkezőleg, a regény szerint most van javakorában.⁶⁸

A *nevek elhagyásával* is bőven találkozunk. Így elmaradt *Piraeus* említése,⁶⁹ továbbá *Homeros*.⁷⁰ Amikor Kalasiris eljut Delphibe, a latinban megemléített *Krissaei* tengeröböl, továbbá Delphi kikötője *Kirrha* neve Czobornál nem fordul elő.⁷¹ Mindezek elmaradtak azonban Zschorn fordításából is.

Megemlítek még végül néhány címet, amely a forrás ismerete nélkül érthetetlen lenne, vagy legalább is Czobor nagyfokú önállóságát mutatná. *Satrapa* Zschornnál „*Hauptmann*“, Czobornál

⁶⁵ 906—940. sor.

⁶⁶ 1076. sor.

⁶⁷ 3656—3660. sor.

⁶⁸ 3709. sor.

⁶⁹ 1281—1285. sor.

⁷⁰ 3201—3205. sor.

⁷¹ 3471—3475. sor.

„kapitan“.⁷² Theagenes címe „*praefectus*“, a németben „*Herzog*“, Czobornál „*herczeg*“.⁷³ Warschewiczkinél Aithiopia követeli vissza a smaragdbányákat, Zschornnál „*Moren-König*“, Czobornál „*szerechen kyraly*“.⁷⁴

A Warschewiczki féle latin és a Zschorn féle német fordítással való összehasonlítás tehát határozottan azt az eredményt hozta, hogy Czobor német forrást használt. Fölmerülhet az a kérdés, hogy nem találhatók-e mégis oly támpontok, amelyek valószínűvé tehetnék, hogy a német mellett a latint is használta volna. Láttuk már a Mitranes és Oroondates neveket, melyek kiszakítva e mellett tanuskodnának. Ám az ugyanott nyilvánuló nagy eltérés a szövegekben más magyarázatot tett szükségessé, úgyhogy ez a hely a latin használatának bizonyítéka nem lehet. A legalaposabb és legbehatóbb vizsgálódás után sem sikerült ezen kívül oly helyet találnom, amely határozott bizonyítékot hozott volna. Felemlíték még egy helyet, amely gondolatmenetében némileg a latinhoz hasonlít.

Az igaz szerelem merth ily eò magaban,,
hogy mindent hatra uet, nemis hágh mas niomban
chak arra figielmez hogy az egi unomban
annak elleien ,s, hallion kiuel egy uotumban
zárkozoth es ziucl kuchlodott egi karban.
(306—310.)

Dann es was die recht vnd ware lieb dahien gerichtet, das sie aller anderer ding, wie schroeklich sie waren, nicht achtet.
(ijjB. 1.)

Sic omnino desiderium uehemens, et syncerus amor, omnia quae extrinsecus adueniunt molesta, aut iucunda, despicit: in unum uero id quod egregie animo charum est, intueri, et in eo totum animum atque omnem curam ponere cogit.

(10. 1.)

A latin gondolatának második felét a német elhagyta és Czobornál mégis, ha nem is szószerint, de értelmileg hasonló helyet találunk. Ha emellett több pozitív adatot, így számok vagy

⁷² 3889. sor.

⁷³ 4379. sor.

⁷⁴ 3901. sor,

motivumok egyezését sikerülne kimutatni, úgy a latin használatának bizonyítéka lehetne ez a hely. De így teljesen elszigetelve, kénytelenek vagyunk kimondani, hogy az egyezés pusztán a gondolatok hasonló természetéből ered s oka ennek különösen az, hogy Czobor az első részben rendkívül bőbeszédű, áradozó. Mivel kötött anyag állott rendelkezésre, azért úgy segített magán, hogy az egyes gondolatokhoz terjedelmes elmélkedéseket fűzött. Azt pedig egészen természetesnek találhatjuk, hogy az igaz szerelem gondolata az elválhatatlan ragaszkodás és összetartás eszméjét keltette fel benne s így ezt a helyet a latin szöveg figyelembe vétele nélkül is megmagyarázhatjuk.

Ha ezeknek a versszakpótló soroknak mindig pontos megfelelőjét keresnénk, akkor hiábavaló nagy fáradság után sem találunk semmit.

Mivel a latin szöveg használata mellett ezenkívül egyetlen egy, még ily kétes értékű helyet sem lehet találni, kimondhatjuk, hogy *Czobor forrása német volt, mégpedig Zschorn János fordítása.*

Érdekelne az a kérdés is, hogy az 1600-ig számbajöhető kiadások közül melyiket használta Czobor. Az öt kiadásból kireshetjük a nürnbergi év nélkülít, mivel ebben a jók versek más szövegűek és kétségtelen hogy Czobor nem eszerint fordított. A Buch der Liebe-ből hiányoznak a széljegyzetek s mivel némelykor a bővített helyeken úgy tűnik fel, mintha a széljegyzetek bölcselkedő tanítása csillámlana meg, azért valószínű hogy Czobor ezt sem használta.

Marad még három kiadás: 1559, 1580 és 1597. Mivel ezek a szövegek, a helyesírástól eltekintve egyeznek, nem állapítható meg, hogy Czobor melyiket használta. Ezért én mindenütt az 1559.-i első kiadást idéztem.

Czobor feldolgozási módja.

A forrás birtokában bepillantást nyerhetünk Czobor feldolgozási módszerébe, így első sorban *olvasmányaiba*, azután pedig rámutathatunk érdeklődési körére és így *szellemi műveltségére* is. A dolog természetéből következik, hogy prózából versbe való áttüntetésnél az eredeti egészen pontosan nem fedheti a belőle

származott művet. A különbség a feldolgozó sajátja, annak szellemi iránymutatója.

Itt megint két csoportot különböztethetünk meg. Oly helyeket, amelyeknek eredete kétségtelenül kimutatható, vagy olyanokat, amelyek nem utalnak közvetlen forrásra, de tárgykörüknél fogva eredetük könnyen megállapítható. Másik csoportot alkotnak azok a helyek, amelyek eredetüket kétségtelenül Czobor inventiójából veszik, mint motiválásbeli eltérések, vagy terjedelmes elmélkedések.

Az első csoportot így jelölhetjük meg: *Czobor olvasmányai*. Helytelen lenne azonban arra gondolni, hogy ezek felhasználásánál Czobor a kimutatott művet feldolgozás közben használta volna. Az a rész, amelyet fordított, rendesen klasszikus név, vagy hely felkeltette Czobor lelkében az arról már ismert, olvasott művek emlékét s a kényelmesen haladó feldolgozó be is toldotta ezeket művébe. Ez szolgáljon annak magyarázatául, hogy a kimutatott olvasmányokat nem szó, hanem gondolat vagy esemény szerint fedi a betoldás. Ilyenek a következők.

Charikleia álmot lát a barlangban és úgy tűnik fel neki mintha, szemévelágát elveszítette volna. Felriad és elpanaszolja rettentő álmát Theagenesnek és Knemonnak. Knemon vállalkozik az álom megfejtésére. De mielőtt az álomfejtést olvasnánk, Czobornál két versszakot találunk, amely *Cornelius Rufus* megvakulását adja elő.

Cornelius Ruffust hallottam Romaban

mikor egikorth uolna niugodua agiaban

illien almoth lata az ember almaban

hat mind keth izeme uak ninch lemmit latasban

reggel feöl seorkenuen ualosodek abban

Mert örökke uak len ualameddigh ele,

w álma izegennek igi fejere tele,

de lstennek hala ennek it nynch hele,

am mind keth izeme ep mas az erteófele

es im en megh feitem hamar erre kele.

(2816—2825.)

Mivel ezen helynek Zschorn fordításában nincsen megfelelője, fel kell tennünk, hogy maga Czobor toldotta be. Rámutathatunk arra is, hogy hol találta Czobor ezt a kis történetet. Ugyanis *Plinius „Historiae Naturalis”*-ának VII. könyvében a 41. fejezetben olvashatjuk a következőket: „Publius Cornelius Rufus, qui consul

cum M. Curio fuit, dormiens oculorum visum amisit, quum id sibi accidere somniaret”.⁷⁵

Hogy ezt a történetet csak innen vehette, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ezt a consult egyedül Plinius mondja Rufusnak, mások pedig, mint Livius, vagy Valerius Maximus, akik azonban ezt az esetet nem ismerik, P. Cornelius Rufinusnak hívják.

Az az érdekes körülmény, hogy Czobor ismerte Plinius munkáját, rávezet egy másik hely, a bevezető rész első felének eredetére.

A Czobor Heliodoros fordítása ugyanis a Nílus eredetéről és folyásáról, továbbá Heracléa város keletkezéséről és állapotról szóló bőséges leírásokkal kezdődik. Bármily számbajöhető feldolgozást is néztem meg, ehhez hasonló kezdetre nem találtam. Kétségtelen, hogy egyszerűen a „Fluss Nil” említése volt az, ami Czobort ezen részek írására indította. Még a Nílusról szóló általános fejtegetések eredetére aránylag könnyen rámutathatunk, sokkal nehezebb ez az ezzel teljesen összefüggő Heracléánál. Ezt a két részt tehát szétválaszthatjuk és először a Nílusról szóló leírást tárgyalhatjuk. Czobor munkája így kezdődik.

Az tagh hyres Nylus hét szép ágaiuval
AEgeum tengerben dól lok habiaiuval
mezè iarast fzeréz holzu utaiuval
vègh tartomaniokath beuith ariaiuval
kazdagîth nepeket morhas haioiuval.

Eredetith uelzi ez paradichombol,
mert ot buzogh tizta es hiues forrasbol
kwllieb hogi erkezik uizek toldasabol,
el beueól vastagul azok sok uoltabol,
s hatalmas naggia neó fzaporodasabol.

Vgy hogi miuoltuau uizeket megh dullya,
minden foliamokath föl halladgia mullya,
termefzetibennis majd ha meg gugollia,
mért hogi akkor arad s partbol magat tolya,
mideon teób uiz apad s chak feneketh follya.

⁷⁵ *Caii Plinii Secundi Naturalis Historiae. Volumen tertium. Recensit F. G. F. Franzlus. (Cum interpretatione Johannis Harduini). Lipsiae, 1779; 227. l.*

Mas az hogi ariaua Aegiptust beuitj,
mezeinek syriath chak eő keőveritj.
Esseő helyet Nyarban mideőn nedueleti,
Izoniū afzalban keduest hiueleti,
egieb fele uizet igys kweőnety.

Keuelkedik penigh hala sok voltaual
benne termő chudak s fergek nagi voltaual,
kedues orfzagokath azogatasaua,
Izantalan Galyakath hatan hordasaua
Gyeőniereő feoldeket mos[ogata]saua.

Merth eő le feoltaban vadnak [sok] orfzagok,
kweőn Nemzetlegek kazdagh urasagok,
a' partiaī Izelliel nagi roppant varasok,
varasokban rakoth es morhas arosok,
Beo ldeghen nepek Izantalan lakosok.

Anny Izo lehetne ennek mi uoltarol
feold alat nagi melze titkos foliasarol,
Egy hegi alol uifzont ki zuldulasarol,
araniai homokia elvegi forrasarol,
de masoknak hagiom en az Irast arrol.
(1—35.)

Czobor az előbbi idézet tanúsága szerint ismerte *Plinius* „*Historiae Naturalis*“ című munkáját. Ebben pedig több helyen is szó van a Nílusról, annak eredetéről, folyásáról, a mellette levő városokról stb. Ám éppen ilyen helyet, mint a Czoboré, találni nem lehet, mert Plinius mindenütt megemlékezik a városok neveiről és még sok más apróságról is. Miután Czobornál ennek nyoma sincsen, egész könnyen feltehetjük, hogy olvasta Plinius munkáját, általánosságban emlékezett is rá, de a nevekre nem és így vázlatosan írta le azt, amit tudott.

Kalasiris, amikor elbeszélésébe kezd, megemlíti *Memphis* városát, szülőföldjét, ahol hosszabb ideig a főpapi tisztséget viselte. Czobornál ezzel kapcsolatban Memphis város alapításának történetét olvashatjuk.

En lakasom uagion hogi erched Memphisben,
meli fekfzik à Syros Aegiptus feoldeben,
Ogdoneus kyal az ő ldejében,
vala epittetője melliet jo kedueben,
Memphis à Leania len el neuezesben.

Eő magarol varast Memphisnek hyuata,
mindennek megh hagia es ki kialtata,
hogi annak neuezzek sőt ugi fundaltata,
hogi kiraliok szeki ot len s chinaltata,
nagy iol es kazdagon földis rakattata.

Es igi megh mostanis kyalok wlefe,
nichis hatalmanak romlása kelefe,
uagiok Calasiris: Isten tiztelefe,
Enim feő pap leuen s aldozat ölefe
most uandorlok noha s ninch helem wlefe.
(3321—3335.)

Ezt az elbeszélrt történetet valami alapítási mondának tart-
hatnánk, de eredetét a klasszikusoknál vagy általában az ókor
irodalmában hiába kerestem. Ogdoneus nevezetű egyiptomi ural-
kodó, sőt ehhez hasonló nevű király sem létezett. Memphis ala-
pítását egyszerűen egy széles politikai látóörű fejedelemnek tulaj-
donítják, még pedig Mena királynak.

Tudjuk, hogy a XVI. század folyamán számos tudákos és
nagy anyagot felölelő mű jelent meg. Valószínűnek látszott, hogy
ezt a mondát is egy ilyen munkában olvashatta Czobor. És tényleg:
*Nicolaus Hoeniger: „Hoffhaltung des Türkhischen Keyzers vnd
Othomannischen Reichs“* (Basel, 1596) című nagy terjedelmű tör-
ténelmi munkájának első kötetében a cccxxii. oldalon ezt olvas-
hatjuk:

Derhalben ist zu wissen das Ogdous der Koenig, oder wie
jhn die andern nennen Ogelous, hat gebawen die mechtige grosse
Statt Memphis, die zu vnsern zeiten wirdt genennt Messer, an
ein trefflich wol gelegen Orth, Nemlich do der Nilus sich anfahet
zu theilen in viel Fluesz, vnnd hat geschlagen gegen dem Nilo
grosse vnnd hohe Dammen, das er mit seinem Flusz der Statt
kein schaden zufuegt, besonder so er im Sommer zu gowohn-
licher zeit auszlaufft. Es haben die Egyptischen Koenig verlassen
jhr vordrige Wohnung zu Thebis, vnd haben sich gesetzt in die
grosse Statt Memphis, haben do Hoff gehalten, bisz die Statt
Alexandria von dem grossen Alexandro erbawen oder erneuwert
wardt.

Ebben az elbeszélésben Czobor történetének két lényeges
elemét találjuk meg, az alapító nevét, amely nem egyezik ugyan

teljesen, de nagy hasonlóságuk az azonosságot igen valószínűvé teszi, továbbá megtaláljuk az új királyi székhely hangoztatását. Nincsen megemlítve a Memphis nevű királyleány, de ez az azonosságból nem sokat von le. Ha Czobor olvasta Höniger munkáját, vagy akár egykorú, hasonló tartalmú műveket is, lépten-nyomon találkozhatott hasonló okoskodásokkal és névfejtésekkel úgy, hogy ezt maga is hozzá tehetette.

Ha ezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy Höniger munkáját használta Czobor, akkor figyelemreméltó annak évszáma is: 1596. Ez a körülmény is megerősítheti azon véleményünket, hogy Czobor műve 1600 körül keletkezhetett.

Ehhez hasonló módon keletkezett Czobornál *Athén* alapításának története. Knemon elbeszéli életétörténetét s születési helyével, Athénnal kezdi. Rögtön megtaláljuk erre az Athén alapításáról szóló mondatát.

Ez a fzepe Athenas Minerua neuere
neueztetet uala eó tizteifsegere,
mideon egy olay fa es egi kuth à ueghre
teremtetnek lenne hofi neue ezekre,
Corcyrus kyralnak eruen ldejere.
A forras Neptunust ninth ki byria vizeth,
legizette: s olai fa fzepe Minerua fzwzeth,
ezekre kelle mar valafztani neuet,
Varas à piarczra ten gywlekezeth,
s' sors fzerynt mondanak ehez kiky wgyeth.
Ferfiak feienkenth Neptunusra mondak
de az Afzoni nepek Mineruat Imadak,
egi voxal ferfiak fzamath megh halladak,
Athimnak feöl fzhoual minniaian kialtiak
Athinrol Athina onnan magiarazzak.
Ez uolt eredeti Athenas dolganak,
az en hires neues neueleo Anyamnak,
de ha el kezdenem fzamlalasad annak,
mint let budosasom s hagiása hazamnak,
nagi sok orath uenne befzede summamnak.
(646—665.)

Az ókori mondagyűjteményekben ezt az elbeszélést könnyen megtalálhatjuk. Így az *Apollodorosnak* tulajdonított hősmonda

gyűjtemény, vagy *Hyginus: Fabularum liber* (164) című munkája említi ezt a mondát. A mythikus mese legegyszerűbb alakja az, hogy Poseidon és Athene versenyeztek Attika birtokáért. Poseidon egy sós forrást fakasztott a puszta sziklából, Athene pedig az olajfát teremtette, mire az istenek ez utóbbit ismerték el győztesnek. Ennek emlékére ünnepeket is ülték Athénben. (Skirophoria).⁷⁶

Hogy Czobor végeredményben honnan merítette a mesét, nem állapítható meg egészen pontosan, mivel az ilyen elbeszélések a korabeli irodalomban igen elterjedtek voltak.

Mikor Charikleia megbetegedik, az aggódó Chariklesszel elhíveti a furfangos Kalasiris, hogy ígézet vagy bűbáj okozta baját. Ezzel kapcsolatban felemlíti Czobor *Circe és Medea* esetét.

Circenek valami pohari voltanak,

kik sok ördeõngeõfsegekbol allottanak,
melliekbol ut jarok ha mideon lltanak
mingiaralt barmokka twntek valtoztanak
beolch okolsagoktol megh foztattatanak,

Medea hasomlo õrdõgy bwbay volth,

megh eleuenedet keze vtan az holth,
megh reketh s kóteóth nyelw ha ó akarta ízolt
leghe esõketh chinalth ízeleket be zarolt
mindent kótõt oldoth es egiben varasolt.

(4636—4645.)

Ezek annyira közismert varázslási mondák, hogy Czobor sok műben olvashatta. Circe varázslatai meg vannak már az *Odyssëia* X. énekében említve, Medea esete pedig az előzővel egyetemben az egész ókori költészetnek egyik leghálásabb tárgya. Elég Euripides Medéájára utalni, bár ott a hősnő már sokkal finomabb jellemzésű, mint itt Czobornál.

Az eddigi vizsgálódások elfogadhatóvá teszik azt, hogy Czobor művelt, olvasott, költészet és tudomány iránt érdeklődő ember volt. Eleve kizártnak tarthatjuk, hogy kora költészetét élénk figyelemmel ne kísérté volna. A XVI. században az új latin líra virágzik, különösen annak túlhajtott, érzelmes, végleteket kereső és abban gyönyörködő iránya. *Balassa*, régi irodalmunk legjele-

⁷⁶ Roscher: Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie; I. Bd. 683. I.

sebb lírikusa is ezen az alapon áll. Czobor életéből tudjuk, hogy együtt táborozott Balassával, az utóbbira oly végzetes esztergomi ostromnál. Ha talán nem is voltak benső viszonyban, már a kor-különbségnél fogva sem, mégsem tehető fel, hogy Czobor az akkoriban kéziratban nagyon elterjedt Balassa-verseket ne olvasta volna.

Bárhonnan is vette, kétségtelen nyomai láthatók művében annak, hogy kora költészetének irányát ismerte. Forrásában ugyanis semmi nyoma a következő helynek:

Minem ok nekwl leth hagi Zwz Diananak,
nem arthath Cipria nynch hele langhianak?
fem hathatosaga Cupido Nylanak
mert farasztia teltet s nem keduez maganak
munkas dolgozaisal al ellene Annak.
(3436—3440.)

Diana, Cipria, azaz *Venus*, továbbá *Cupido* az új latin lírának legkedveltebb, legállandóbb alakjai. Különben az egész beállítás is teljesen erre az irányra vall.

Hasonló helyzet a következő is:

Halliad azert Immar mint len ez az efeth,
michoda veletlen teorben ket fzüz efet.
kis Amor meli moddal az kettöre lefet,
fzerelem mi chodas mikent bodit efzet,
nem remelt nem gondolt uttal ket fel uezet.
(4396—4400.)

Igy tehát Czobor világos tanujelét adja a *korabeli lírikus* költészetben való jártasságának.

Van még az említett helyeken kívül egy rész, amely látszólag szintén olvasmányain alapuló betoldás lenne. Ugyanis a Nílus folyásának leírása után *Heraclea* város fekvéséről, alapításáról és viszonyairól értesülünk.

Hanem tengerben hol esik egyik ághia,
mideon már foliasat e feoldeon megh unnya,
oth Epiteteth feöl az Zep heráclea,
melinek nagi keuelien falait chapkodgia,
utolso iátekiat feoldeon ezzel hagyja,

Heracleus Chyalzar uolt annak kezdeoje,
Az maga neuere varast neuzeoje,
s fundamentomabol el feöl emeleoje,
De Velpasianus fallal keritoje,
Nagy Domicianus heliben kezitöje,
Chuda szep situssa uagion é varasnak,
mindeonbeol beósege nagy portussa annak,
vilagh négi refzereöl Gallyak oda lutnak,
mideon vasarlasert arra izomian futnak
sok probak szerenchek utan megh nyugodnak.
Ennek tagh mezeieth porok izantogattiak,
Bor termeó hegieit kapakkal forgattiak,
Barom eleó feoldét lok niaial niomattyak
Erdejet penighlen uadakkal lakattyak
halait eleferth ejt nap halasztattyak.
Keó hazait Vrak és Arosok byriak,
Mint hagi mindennel beó felette Jaualliak.
Feold Zelin hyretis ehez kepest hallyak
hagi minden refzereöl morhaua! taplallyak,
az Idegent melliel meszül oda challiak.
Negi szegre rakattak falai varasnak
keörnijüle soksaga az ereós bastiaknak,
Izep magas torniai batokkal villagnak,
bastiakon nagi Algiuk kezzen ugi halgatnak
szüklegnek Idejen oltalmat adhatnak.
Piarczy uczay oly igen tagossok.
Gyakor helien benne zuhogo forrasok.
Forrasokbol cheőkeón házakban foliások,
Ezzel duss Uraknak kedues mulatassok
leóueueni nepekerth beó tágás izállássok.
Elesbeöl mindenkor benne nagi olchosagh,
mert izàràzon ,s, uizen horgià rá paraztsagh,
mint hagi à kalmar sok, s nagy Vri meltosagh,
ehez kepesth igen feles à lakossagh,
Penzbeöl synchen izwkeók sőt beó kynch
[s, kazdagsagh,
Ugyanis hol à deógh amaz sás kefelleók
oda izoktak gyúlly az el holt hus eleók
ekepen hol czegeth lattiak az bor nyeleók,

arra eöklelnék be minth hogy oda illeők
penzre rea fornak így mingiARTH henieleők.
De az ember folzto Harpiakis erre,
uigiazok s izemesek miuel eök herere,
soldoth nem ofztanak chak hafzon merőre
tuduan sok utiaroth giakorta melliekre,
Ra wtnek s feöl ueryk merth éhek ézekre,
Azzal utiarokath de nem uadythattiak.
uarastol nepeketh el nem tagithattiak,
merth ha egien ketteön ezt megh esny lattiak,
uifzontak izarazonis nem tapasztalhattiak,
fzerenchetlenlegnek s Fatumnak alittyak.
Az hogi é Varosnak minden ekelsege,
megh uagion izem s zfiunek eö gieonieoreosege,
minden ezkeozeokkal feoleotte bewsege
ahoz keduessege ,s, illeö ereossege,
Emberi mod fzerinth úgy hogy ninch fzwksege,
Valami vyetya ,s, iacztattia az izemeth,
serkenti uidetia izomorodot fziueth
megh oltia emberben el foito keferueth,
taplalia segeti megh lankat tetemeth,
s, neueli epeti gieónge lagi fzerelmeth.
Azok mind megh uannak ez Heracleaban,
merth minden iatekoth hamar megh leólfz abban,
nem keöl à feiedeth soka teórneöd budban,
chak legien beóuen penz nehez tarsoliodban,
mingiART helbe megh nierz ugian egi Chomoban,
Aegiptumban uagion miuel hogi fekesse,
mindenbeöl feoleotte fzapora termesse,
nemis chuda kedues ha nep ot leuesse,
merth à hol sok beősegh ot bwn teriedesse
henielesbeol lefzen oka es neuese
Kalmarok nagi kincheth hogy ochon talalliak
nem chuda kéniekre ha elteketh lakiak,
noha bizon neha igen megh trompolliak
merth az eö utokath feóldeón uizen alliak,
toluaiok feöl uerik ,s, ölik es predalliak.
(36—115.)

Heraclea nevű város az ókorban rendkívül sok volt. Nem nehéz azonban földrajzilag tájékozódni, hogy melyikről lehet szó. Ugyanis a Nílus kanobosi torkolatánál kezdődik a történet, tehát ezen városnak is ott kellene lennie.

A Nílus kanobosi torkolatát másként „Heracleoticum“-nak is nevezik. Az első következtetés természetesen az lenne, hogy itt egy valamilyen hasonló nevű városnak kellett létezni. Erre találunk is utalásokat görög földrajzíróknál, akik azonban mindig „τὸ Ἡράκλειον“-ról beszélnek és szerintük ez a folyó balpartján feküdt. Strabonál erre nézve két fontos utalást találunk. A Nílus deltájáról szólva így nyilatkozik: „Βάσιν δὲ τὴν παραλίαν τὴν μετὰ τοῦ Πηλουσίου καὶ τοῦ Ἡρακλείου.“⁷⁷ Másutt pedig: Μετὰ δὲ τὸν Κάνωβον ἔστι τὸ Ἡράκλειον Ἡρακλέους ἔχον ἱερόν.“⁷⁸

Fontos emellett Herodotost is figyelembe venni: „ἐνθεῦτεν δὲ (οὐ γὰρ ἀνίει τὰ πνεύματα) ἀπικνέεται ἐς Αἴγυπτον, καὶ Αἰγύτου ἐς τὸ νῦν Κανωβικὸν καλεῖμενον στόμα τοῦ Νεῖλου καὶ ἐς Ταριχηῆας. ἦν δὲ ἐπὶ τῆς ἡῖνος, ὅ καὶ νῦν ἔστι, Ἡρακλέος ἱρόν.“⁷⁹

Ezen adatokból mindenekelőtt az állapítható meg, hogy a hely neve Herakleion volt és nem Herakleia. Másik fontos körülmény pedig az, hogy nem is bizonyos, hogy ez a Herakleion város lett volna. Ellene szól ennek már a földrajzi fekvés is. Ugyanis Kanobos városa oly közel feküdt a Nílus baloldali partjához, hogy ott még egy város nem férhetett el. Pedig ez a Herakleion kétségtelenül a Nílus baloldalán feküdt, a folyó és a város között, amint ez Strabo idézett helyéből kítűnik. Mivel Strabo is, Herodotos is úgy nyilatkoznak, hogy itt egy szentély állott Herakles tiszteletére, anélkül, hogy valamilyen városról beszélnének, valószínűnek tarthatjuk, hogy a Herakleion egyszerű szent hely volt és nem város.

Vannak azonban kommentárok, amelyek másként vélekednek. Így Rawlinson Herodotos magyarázataiban városnak nevezi a Herakleiont.⁸⁰ Ezek az okoskodások azonban különböző nehézkes

⁷⁷ Strabonis Geographica. Recognovit Augustus Meineke. Lipsiae 1866 Volumen tertium, caput 788, 1099. I.

⁷⁸ I. m. Volumen tertium, caput 801. 1117. I.

⁷⁹ Herodoti Halicarnassensis Musae. Edidit J. C. F. Baehr. Volumen primum, II. 113. 676. I.

⁸⁰ History of Herodotus, By George Rawlinson, Book II. 113. 158 I.

és valószerűtlen azonosításon alapúlnak (mint pl. *Schlichthorsté*⁸¹) és így több valószínűséggel csatlakozhatunk *Baerhez*, aki egyszerűen szent helynek magyarázza a Herakleiont.

Ha azonban már maga a város létezése is kétséges, sőt még neve sem azonos a tényleg létezettel, akkor természetesen még lehetellenebb alapítási mondákat keresnünk. Czobor magyarázatát jelen esetben egészen más alapon kell keresni, mint egyszerű olvasmány felkutatásán. Warschewiczkinél ez a hely így van: „ostium quod Heracleoticum appellatur“; ezzel ellentétben Zschorn fordítása így kezdődik: „Als eines tages sich die morgenroete erzeigte, vnd die Sonn die spitzen des gebirges vberschein. Da war ein volck bey der statt Heraclea (wie der fluss Nilus in das Meer falt) welchs aus raub vnd krieg sich vff dem Meer ernert vnd erhielte.“

Ez megadja mindennek a magyarázatát. Zschorn határozottan egy *Heraclea* városról beszél. Czobor a költemény elején, tele munkavágygal, kényelmesen és terjedelmesen dolgozik. Elég egy név, mint Nílus vagy Heraclea és rögtön kész a hozzávaló történettel vagy leírással. A Nílusnál könnyű volt a dolga, emlékezett még Pliniusra, de Heracleánál legfeljebb csak annyi juthatott eszébe, hogy több munkában olvasott arról, hogy az alapítók rendesen a saját nevükről nevezték el a várost. Visszakövetkeztetett Heracleus császárra és nem vette észre, hogy a bőkezű továbbfejlesztők: *Vespasianus* és *Domitianus* öt századdal éltek előbb, mint *Heracleus* császár (610—641). A további részek ezt a feltevést mégjobban megerősítik. Heraclea városa semmiféle körülmények között sem lehetett olyan, mint a milyennek Czobor vázolja. Így nézhetett ki pl. Pozsony a Czobor idejében, de nem egy óegyiptomi város. Kimondhatjuk tehát, hogy a Heraclea városról szóló rész Czobor *saját alkotása*.

De Czobor nemcsak költeménye elején mutat ilyen önállóságot, hanem szövegében, az eredetivel szemben is találhatunk oly részeket, ahol szerzőnk eredeti gondolatait közli velünk. Magán az eredetin általában nem változtatott, hanem azt a maga teljességében átvette, de gyakori az olyan eset, hogy bővített Zschorn szövegén. Ezen *bővítések* között legfontosabbak azok, ahol a cselekedetek indítékát alaposabban, terjedelmesebben vázolja, vagy

⁸¹ Hermann *Schlichthorst*: Geographia Africae Herodotea.

saját leleményéből nevekkal ruházza fel a meg nem nevezett személyeket.

Igy Knemon édesanyjának nevét egy feldolgozás sem említi, míg Czobor szerint ennek neve Florida volt :

Aristippos uala nekem edes Attyam,
Florida peniglen az Izerelmes Anyam,
(686—687.)

A Czobor forrása szerint, mint Warschewiczkinél is Aristippos aggódik, hogy egy fia lévén annak halála esetén vagyona idegekre marad. Emiatt azután újra megházasodik. Czobor ezt bővebben megokolja. Aristippos *barátai* unszolják a házasságra, míg végre megtörténik az eljegyzés.

El feleítete mert halalat Anyamnak,
nagi hamar helt ada barati Izaunanak
kik intek, ne kelsek, es hazi gongianak
kerefen Iegiteoth hayla eó Izaouknak,
noha karara león uegtete Iambornak.
Nem hagiak nyugodny az kezdet dologban,
nagi ereóffen larnak Izeorzek a' suttomban
uala egy feo Afzoni otben a' uarásban,
Demeneta neuéó eízteth alatomban,
az Apamnak iegizek egy Usonnakorban,
(706—715.)

Czobor szerint Demenaeta bort visz magával, amikor Knemon elcsábítására indul, hogy ezzel az ifjút elkábítsa.

Mert mihelth uachorank afztalrol el kele,
es kiki keozzeólwnek el ófzlek hol hele
Ime kamoramban hamar be chellegehe
jo edes bor nala hogi megh challion uele,
kinal Izerelmelsen azth el uegiem twle.
(836—840.)

Knemon igen restelli a vele történeteket, különösen elítéltetését s azért ezt nem is beszéli el bujdosása alatt senkinek sem. Czobor azonban, hogy a rokonok vendéglátását annál bővebben leírhasssa, előadja, hogy Knemon *elbeszélte* szomorú esetét aeginai rokonainak, akik szánták is és igyekeztek rajta segíteni.

Myhelen megh ertek azertan Neuemeth
es eó Attiok fiat az edes ízwlemeth,
S megh beízellem nekik ízeorniú életemeth
Mostohamnak dolgath es uelzedelmemet,
oli igen ízananak azontol engemet.
(1296—1300.)

Ezen rokonainál Knemon *húsz* napig tartózkodott. A magyar fordítás szerint azonban hatvan napot töltött Aeginában.

Hatuan napigh azert igj nalok heueruen
(1306.)

Czobor maga is sok háborut, táborozást megjárt ember volt. Érthető tehát, hogy amikor Theagenesről, sőt még annak lováról is szó esett, nem tartotta kielégítőnek annak egyszerű megemlékését, hanem bőven leírta a *lószerzámot*.

Louanak ízerízama ál sok ízep keövekbeöl,
Aranibol ewwítből es hires selemből
epettetet igen kazdagh elzkeözeökből
mert fölötte böłch ízep ó Mesterfegebeöl,
ra nezeöt Ingerle s föłztia ldejebeöl.
(4191—4195.)

Ugyanezen felvonulás alatt Charikleia pompásan szőtt ruhában jelenik meg, amelyről a német még azt is megemlíti, hogy a szövetet képek ékesítették. Czobor tud ezekről a képekről is s felhossa, hogy *Arachne* sem tudta volna azt szebben elkészíteni.

Aranial ízeöth fejer barsoni volt ruhaja,
Hiacint Viragnak raita ízep formaia,
arra föl jegiezve Pomona peldaja,
az vidam Florianak chillagzo oraja,
igen Mesterfegeas aranias rosaja.

Nem volth az Arachne ízeovefe illjen ízep,
noha Mesterleggel vala az igen ep,
mert ezt Driadesek zúttak Erdej nep
es Ílten Afzoniok, s volt rajta nagi ízep kep,
giöngel kövel ekes fogot ízemet minth lép.
(4231—4240.)

A motiválások betoldása ügyes és sikerült Czobornál. Annál kirívóbbak azonban az olvasmányai alapján beszótt apró elbeszélések, amelyekről fennebb volt szó. Általában azt mondhatjuk, hogy Czobor feldolgozás közben az eredetinek egy-egy részét alaposan átolvasta, azután pedig leírta magyar versekben, mialatt a felbukkanó nevek, sőt egyes helyzetek is annak bőséges elbeszélésére bírták, amit azokról tudott vagy gondolt. Különösen feltűnő ez az eljárás az első 1300 sorban, ahol rendkívül kényelmesen, részletelezve halad a cselekvényben. Innentől kezdve, úgy látszik, megúnta a sok elmélkedést és gyorsan, sokszor még rövidítve is, halad tova. Ilyen szellemben dolgozza fel az egész második könyvet, míg a harmadiknál újra kényelmesebb, lassabb lesz az elbeszélés menete s fölösleges ismételtetésekkel újra találkozunk. Művelt ember volt s épen ez a magyarázata, hogy sok minden elbeszélni valót talált a még előtte levő történeten kívül is. Németül, fordításának bizonyosága szerint, igen jól tudott, amit különben élet-története is megerősít, mivel Rudolf Prágában akarta egy látogatása alkalmával tartani, mint belső emberét.

Versalakja ötsoros, egyrímű alexandrin. Ez a forma bőbeszédűségének és lassú menetű cselekvényének egyik fő magyarázata. A szótagszámra ügyel s igen valószínű, hogy ott is, ahol a szótagok száma több vagy kevesebb, a másoló a hibás. *Rímei* korához viszonyítva megállják helyüket; ugyanazon szó önmagával rímeltetve ritkábban fordul elő. Elég gyakoriak alliteratioi és ezek a sokszor monoton versekbe kellemes változatosságot hoznak be. Az ilyen sor: „sok szapora szódat hallgatnom elunám“ költői értékkel is bír.

Valóságos nagy eposz mintaképe lebegett előtte, mikor ilyen hasonlatot használt:

Mint ki sok harczt utan nem fel s haza megien
Immar njerefeleges mert az gonolzt igien,
ellenfeget gieozte bator hegien völgien,
azonban ueletlen kel mas szerencheben,
vyab ellenfeget lat Jeöny fzemkeözben,
Igy leön dolgunk nekunk mert lme reuezek,
kiknek à io bortol ottan vefze efzek,
termefzet szzerintis kik latrok s merefzek,
ueletlen tarlinkra ütének es kefzek,
kynchert eoekoót eölny erének vy uefzek.
(1676—1685.)

Czobor fordítása oly szempontból is nevezetes, hogy ez az első németből fordított *lovagregény* irodalmunkban. Igaz ugyan, hogy a tárgy görög, mint szerzője is, de az átalakítások a Pontus és Sidonia meg a Magelona történeteihöz tette hasonlóvá, amit az azokkal való közös lenyomatása is bizonyít a „Buch der Liebe“-ben.

A fordításról összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy korához viszonyítva derék alkotás. Hibái vannak ugyan: így sokszor a kifejezésekkel való küzködés, továbbá a végtelennek tetsző bőbeszédűség, de tárgya, nyelve és verselése méltóvá tették arra, hogy a korabeli munkák közül kiemelkedve a magyar irodalomra, ha közvetve is, *két évszázados hatást* gyakoroljon.

Czobor feldolgozásának kéziratai.

Czobor Heliodoros fordítása jelenleg egy *csonka kéziratban* ismeretes, a Zrínyi könyvtár másolatában. Kétségtelen, hogy Czobor az első öt könyvet teljesen lefordította, de a hiányzó részek csak a *Gyöngyösi átdolgozásában* ismeretesek. — Bizonyos az is, hogy Czobor feldolgozásának több kézirata is volt, de ezek valószínűleg Gyöngyösi Charicliájának megjelenése után elvesztek. A jelen szöveg, a forrás és Gyöngyösi átdolgozásának viszonyából megállapítható, hogy némi eltérés az egyes másolatok között lehetett.

Igy az áldozati menet leírásakor, ahol a Thetisről szóló hymnus elmaradt, mivel a német fordításban sem volt meg, ezt olvassuk Czobornál:

Nem vala banatos ezeknek hagasok,
hanem mesterleget ők labok rakasok,
mint ha tanczolnanak oli vigadozasok,
modgiaual tactusra lepelek hailasok.
ehez igen kedues eneklő zollasok.

Ezek kòuetőj zaz uitez iffiak,
kiknek oldalokon fenlenek kezijak
louok ualogatot magokis ferfiak
Friffek mind deliak igaz Anialiak
velned hoga mind egygyh Groff es herczegh fiak.

Melliek az Nagy Tetis es Peles neuere,
mondanak eneketh ò tiztelefere
izaua mindeniknek illet à verlere
à mellet notaia zòngòth illefere,
mindent Vyult vele leth ha ertefere,
De mindenek eleòth az Izep Theagenes,
jo louat ugrattia dereka igienes
nem kwleómben mint nap egen à meli fenes
teobbi keózeoth illeó zerzamaual ekes,
arannial kòuákkal igen twndeokletes.
(4161—4180.)

Auch giengen sie nit einfeltig, trawrig, sonder ihre tritt theten sie dantzweis, vnd sungen darzu ein sundere schoene melody, welche der Thetis vnd dem Peles zu ehren gemacht war, also das sich die wort vnd melody dem trit nach gantz verglichen, so wol kunten sie es singen. Disen Junckfrawen nach ritten schoene juengling, gantz ordenlich, glids weis, auff schoenen pferden, mit hűpschem zeug gezieret. Vnder disen war Theagenes, als ein Hertzog vnder seinem volck, vnnd war sein ansehen wie die Sonn vnder den sternern erleuchtet, von der schoene seins harnisch.

(IjB—IjA. l.)

Itt világos, hogy két versszak fel van cserélve. Csak akkor van ennek értelme és forrásával is úgy egyezik, ha a „Melliek az Nagy Tetis“ kezdetű versszakra az „Ezek kóuetój“ versszak következik. Mivel azonban ez a hiba Gyöngyösinél is megvan, arra következtethetünk, hogy ez a két kézirat egy másolatra megy vissza, ahol a felcserélés már megvolt.

De van hely, ahol Gyöngyösi eredetibb, mint a mi ismert Czobor másolatunk. Kalasiris ugyanis elbeszéli a szerelmes pár történetét Knemonnak s itt ezt olvassuk Czobornál:

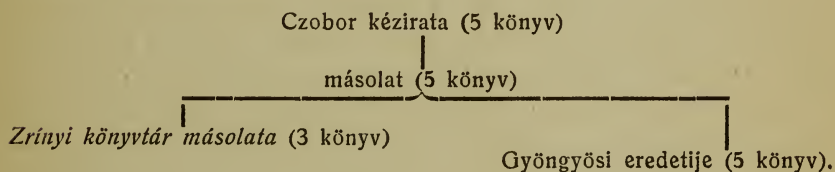
Veghre Calasiris izola illien izokath,
miuel Istenektől varunk minden jokath,
halliatok megh tahat az mi izozatinkath,
erchetek tj nepek mi akaratinkath,
mjuel az Imatsagh illet mi magunkath.
(4371—4375.)

Ez a hely rögtön feltűnő, mivel valószínűtlen, hogy Kalasiris saját elbeszélésében ezt mondaná magáról: „Veghre Calasiris szola illien szokath.“ Tényleg a forrásban is, az eredetiben is Charikles mondja ezt a beszédet. De ezt olvassuk Gyöngyösinél is:

Mond végre Charicles: Szükség mondáunkat
Hallyátok, 's értsétek ebben szokásunkat,
Moít-is ahoz szabjuk mi akaratunkat:
Hogy itt az áldozás illeffen magunkat.⁸²

Mindezen elbeszélésekből arra következtethetünk, hogy a legeredetibb szövegtől, Czobor kéziratától már eltérő volt a másolat is s ezek az eltérések az egyes továbbterjesztők kezén még inkább szaporodtak.

Ha ezen néhány adat eredményét összeállítjuk, akkor a következő ábrát kapjuk:

Kézirat lehetett még több is, hiszen a Gyulaffi levele is említ egyet, de ennyi létezése valószínű.

⁸² Gyöngyösi Chariclia; 1700, 137. oldal.

IV.

Laskai János verses levele Theagenes és Charikleia történetéről (1627 körül).

A budapesti egyetemi könyvtár kéziratárában van egy verses levél ifjú gróf *Bethlen István*hoz intézve. Szerzője — *Szilágyi Sándor* véleménye szerint — *Laskai* (Csókás) *János*. Laskai János idősb Bethlen István íródeákja volt. Több vallásos tárgyú munkát írt, amelyek az 1630-as és 1640-es években jelentek meg. Neki tulajdonítanak továbbá egy „*Pasquillus Cantio apologica*” című művet is. Ifjú Bethlen Istvánt saját bevallása szerint közelebről nem ismerte; azonban emlékezhetett atyjának hű és ügyes íródeákjára s ezért amikor Theagenes és Charikleia históriáját szeretne volna olvasni, hozzá fordult. Laskai igyekezett is a kívánságnak megfelelni, de mivel magára a történetre csak igen homályosan emlékezett, mindenféle szerelmes históriával töltötte ki a költeményét. Az erotikus tárgyú történetek halmozása valószínűvé teszi, hogy az ifjú gróf házasságkötése *Széchi Máriával* (1627 máj. 30) akkor még nem régen mehetett végbe és hogy erről Laskai is tudomással bírt. A levél több érdekes irodalomtörténeti vonatkozást tartalmaz.⁸³

A bevezető sorok megismertetnek a költemény keletkezésének körülményeivel. Az ifjú gróf felszólítására fáradtságot nem kímélve igyekszik megírni a kívánt históriát *Theagenes*ről és *Charikleia*ról. A nyugalomra kevés időt szentelt (1—20), nem úgy mint *Epimenides*, akit Krétában atyja az elveszett juhok után küldött s ötvenhét esztendeig aludt egy barlangban. Mire felébredt, szülei sem voltak már életben (21—35). Bár még alig látta egyszer Bethlen István s otthon is van elég írástudó embere, mégis ő rá bízta az ének megírását. Ennek oka lehetett régi urához való nagy

⁸³ A munkát betűhíven kladta és bevezetéssel ellátta: *Dr. Dézsi Lajos*: Laskai János verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Budapest, 1908.

hűsége, „az kinél ez ének nála vagyon írva“. Mivel ura kívánja, meg kell ezen éneket írnia. Az ének, amelyet hajdan olvasott, németből készült s szerzője sok elfoglaltsága miatt nem fejezhette be. Tehát, hogy urá parancsának eleget tegyen, nem kímélt fáradságot s így küldi ezt a verset (36—75).

Theagenes jó erkölcsű ifjú volt, aki igen szerette szép kegyesét: *Charikleidét*. Elhatározták azonban, hogy csak akkor egyesülnek a házasságban, ha előbb elérik hazájukat. Erre *Charikleia* megeskette *Theagenest* (76—105).

Hasonlóképpen szerették mátkájukat: *Cyampus* és *Menelaus*. Ezek egyszer vadászni mentek s féltékeny jegyeseik követték őket. Egy bozótba rejtőztek, de a kutyák megtalálták és széttépték a két lányt. Amikor az ifjak ezt észrevették, bánatukban kardjukba dőltek. (106—130).

Venus hatalmát bizonyítja *Asopus* király leányának esete is. Férje *Capeneus* nagy vitéz volt s elbizakodottságában *Juppitert* szólította párviadalra, mire az villámával lesujtotta. Felesége *Evadne* máglyára tette a holttestet, azután maga is a tűzbe ugrott. (131—155).

Phyllis oly szerelmes volt *Demophoonba*, hogy mikor el nem nyerhette, felakasztotta magát (156—160).

Pyramus megbeszélte *Thisbével*, hogy a városon kívül találkoznak. *Thisbe* ért előbb a kijelölt helyre, de egy oroszlán elől elmenekült, ruháját hátrahagyva. A ruhát az oroszlán szétszaggatta s mikor ezt *Pyramus* meglátta, kedvesét holtnak hívén, kardjába dőlt. *Thisbe* nemsokára előjött, de szeretőjét holtan látva maga is öngyilkos lett (161—185).

Cadmus leánya *Semele* is megérezte a szerelem hatalmát. *Jupiter* látogatta gyakran, ám *Juno* dajkája alakjában rábirta, hogy kívánja *Juppitertől*, hogy az égből ágyára bocsátkozzék le. Az esztelen *Semele* ezt meg is tette, mire *Jupiter* villámával agyon-sujtotta, mivel megfogadta, hogy minden kívánságát teljesíti. Ezen viszony gyümölcse lett *Bacchus* (186—240).

Hasonló a története *Jupiter* és *Io* szerelmének. *Juno* Jótinóvá változtatta s *Argust* állította őrizetére. Ám *Mercurius* megölte *Argust*, a leányt pedig Egyiptomba vitte, ahol *Osyris* felesége lett s istenként tisztelték. *Argus* szemeit pedig *Jupiter* a páva farkára illesztette (241—285).

Hercules annyira szerelmes lett *Ilesbe* (Ioleba), hogy leány ruhába öltözött, mivel másképp közelében nem időzhetett (286—295).

Hasonlóképen tartózkodott *Achilles* is női ruhában *Laomedes* házában annak leányáért (296—300.)

Medusa Pallas templomában *Neptun*nal *Venus*nak kezdett áldozni, mire a haragos *Athena* hajszálaít kigyókká változtatta (301—310).

*Charikleia*t azonban kedvelték az istenek, mivel kegyes életű volt. Pallas bölcsességgel, *Apollo* és *Mercurius* tudománnyal ajándékozták meg. *Theagenes* is igen állhatatos volt úgy annyira, hogy halni is kész volt feltett ügyéért (311—330).

Igy cselekedett *Panthea* is, aki ura eleste fölötti bánatában megölte magát (331—335).

*Straton*i pedig felesége azért ölte meg, hogy ne az ellenség kezétől haljon meg, azután pedig saját maga életének vetett véget (336—345).

Charikleia igen szemérmes és erkölcsös volt (346—355).

Ily erényes volt *Timoclaea* is, aki Nagy Sándor katonáját, miután az tisztességétől megrabolta, a kúthoz csalta s abba belevetette (356—385).

Cyanet apja részegen megrontotta. A városban pestis tört ki s az orákulum szerint az ő bűnük volt ennek oka. Erre az oltáron mindketten feláldozták magukat (386—405).

Pán Pitsenena szerelméért esedezett, de a leány előle menekülve sássá változott. Ekkor Pán a sásból sípot készített (406—430).

Daphne pedig *Apollo* szerelme elől menekülve borostyánná változott (431—445).

Végül a szerző még egyszer a gróf kegyes figyelmébe ajánlja magát, boldogságot és hozzá hasonló utódokat kíván neki (446—465)

Ez a verses levél a klasszikus irodalomból jól ismert szerelmi történetek vázlatos gyűjteménye. *Theagenes* és *Charikleia* históriájából ugyan keveset tudunk meg, de az észrevehető, hogy ez a történet alkotja a laza vers gerincét. A négyszázhatvanöt sorból álló költeményben mindössze hatvan sor szól a kívánt történetről. Ez a hatvan sor is alig tartalmaz az eseményekben oly dús regény cselekvényéből valamit. Inkább a két főhős jellemének néhány főbb vonását részletezi a szerző: vallásos jámborságukat és erkölcsi tisztaságukat. A cselekvényből csak annyit tudunk meg, hogy a két szerelmes megesküdött, hogy hazatértükig házasságra nem lépnek. Ezzel az egyszerű mesével kapcsolatban azután

tizenhat szerelmi történetet beszél el, legtöbbjét *Ovidius Metamorphoses*-ének alapján. Az egyes elbeszélések összefüggése laza, a történetek előadása pedig vázlatos és kezdetleges. A költemény tulajdonképeni értéke nem is elbeszélésének művészetében van. Igen fontos, irodalomtörténeti értékű utalásokat találhatunk benne, amelyek alapos vizsgálata Laskai jól értesültségét és szavahihetőségét kétségtelenné teszik.

Laskai azon állítása, hogy egy közismert ember versekben németből magyarra fordította a Charikleia történetét, nem vonatkozhatik másra, mint *Czoborra*. Ebben az időben más magyar Charikleia fordításról tudomásunk nincsen, viszont az összes jelek a Czobor fordítására vallanak. Kétségtelen, hogy Czobor németből fordított, az az állítás pedig, hogy a fordítónak nagy elfoglaltsága miatt az egész munka elkészítésére ideje nem volt, minden jel szerint szintén elfogadható.⁸⁴

A Czobor fordításának nagy elterjedtségére és népszerűségére vall Laskai azon utalása, hogy a költeményt már a Bethlen István udvarában olvasta. Ez egyúttal talán útbaigazítás is, hogy, ha ezen történetekről igazi tájékozódást óhajt nyerni az ifjú pár, ne az ő gyenge költeményét olvassa, hanem keresse elő a régi frást. Így Laskai maga is megvallja, hogy költeménye Czobor művének szerény oldalhajtása.

⁸⁴ A *Czobor* fordításának *terjedelméről* csak Gyöngyösi átdolgozásával kapcsolatban lehet bővebben szólni.

V.

Gyöngyösi István Charicliája (1700).

A régi magyar nyelv egyik legnagyobb mestere: Gyöngyösi István regényes elbeszélő költeményeinek utolsója Theagenes és Charikleia kalandos története. 1700 elején jelenik meg az *„Új életre hozatott Chariclia, avagy a Chariclia ritka példájú és az olvasásra kedvet adó históriájának némelly régi versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásiból újabb és jobb rendben vétele“*.

A sors Széchy Mária udvarából a hatalmas Andrássy családhoz vezette a költőt. Öreg napjaiban az „új saeculum“ elközeledtével ajándékot akart urának: Andrássy Péternek adni, poétától elvárható ajándékot: egy szép költeményt. Ajánlásában még a szokottnál is bővebben foglalkozik az Andrássy család történetével. Ezt a kimerítő részletességet nem tulajdoníthatjuk a véletlennek. Maga is mondja, hogy szeretett volna, geniusát követve önálló munkát alkotni. Andrássynak ugyan mi lett volna kedvesebb, mint egy családjának történetéből vett regényes költemény, hasonlóan a Murányi Vénushoz vagy Kemény Jánoshoz. De a költő visszaemlékezett egy régi költeményre, urának kedves olvasmányára, amely ő neki, a verskedvelő embernek is régtől fogva szeretett könyve volt; Theagenes és Charikleia avult verseit olvasgatta s hamarosan megérlelődött az elhatározás: megjobbítja a sokszor érthetetlen sorokat, teljessé és élvezhetővé téve átnyújtja az új század kezdetén jóakaró urának. A munkához néhány évre szüksége lehetett, tekintettel öregségére és betegségére. Az irodalomtörténet megegyező véleménye szerint 1698 táján foghatott munkába az agg költő.

Az egész költemény tizenhárom részre oszlik. Heliodoros regényéből azonban csak az első öt könyv meséjét használta Gyöngyösi, és pedig művének első nyolc részében. Itt a Heliodoros-féle történet megszakad s helyette egészen másként folytatódik az

elbeszélés, befejezése pedig teljesen különböző az eredetitől. Tárgyalásunkban ezt a két elütő természetű csoportot külön vesszük, mivel történeti kapcsolatuk is — amint a következőkben meggyőződünk — elváló utakra vezethető vissza.

Az első nyolc rész.

Az első nyolc rész tartalma általában megegyezik Heliodoros Aithiopikájának első öt könyvével. Ott zárul tehát a történet, ahol a két szerelmes tulajdonképeni egyiptomi bolyongása megkezdődik. Gyöngyösi bevezetésében, sőt a munka címében is nyomatékosan hivatkozik holmi régi versekre, amelyeket ő csak „megjobbított és hibáiból kimentett“, de nem maga írt. Egyszerű bepillantás könnyen meggyőz arról, hogy ez a régi munka *Czobor Heliodoros fordítása* volt. A viszony a két munka között oly szoros, hogy Gyöngyösit nem is nevezhetjük szerzőnek, hanem csak átdolgozónak.

A következő két hely azt bizonyítja, hogy a Gyöngyösitől annyira megszokott kifejezéseket is megtalálhatjuk Czobornál.

Ezt mondván ővével magát fojtogattya,
Almos Theogenes ezt alig hallhattya,
Fel-ugrik, tréfának szintén nem tarhattya,
Feddi Charicliát, és így szóllongattya.
(15. old. 2. v.)

Ezth monduan őueuel magát foitogatia,
Almas Theagenes chak aligh halhattya,
feöl ugrik trefanak nem szinten tarhattia,
sebeit sem erzi leant szolongattia,
ízep Carycleaiat ekepen bíztattya.
(Czobor, 566—570.)

Monda Atyád erre. Ha meg-tselekefzed :
Ugy mindgyárt ízabaddá rab fejedet telzed,
Az én kintsemből-is jó réizedet velzed,
Mert ízánom fiamat, vedd-elé hát efzed.
(37. old. 2. v)

Monda Ariltippus ha ezt chelekefzed,
ekepen à dolgoth hogi ha uegbe uifzed
mingiaraft izabadda te rab feied teszed;
bizoni lok kinchemben refzedetis uelfzed,
mert izanom fiamoth kerelfd eleò efzed.
(Czobor, 1461—1465.)

Gyöngyösi eljárása tehát tulajdonképen abból áll, hogy a stílus némi javításán kívül a Czobor öt soros versszakából egy sort elhagy. Ez némelykor homályosságot és értelmetlenséget eredményez, mint a következő helyen láthatjuk.

Nem vólt Arachnaenak izóvése illyén izép,
Noha mésterséggel vólt az-is jeles, 's ép,
Mert a' Driadesek izótték, erdei nép,
Gyöngyel, kóvel ékes, fogott izemet mint lép.
(132. old. 7. v.)

Nem volth az Arachne izeovele illjen izep,
noha Mélterleggel vala az igen ep,
mert ezt Driadesek zúttek Erdej nep
es lften Afzoniok, s volt rajta nagi izep kep,
giöngel kóvel ekes fogot izemet minth lép.
(Czobor, 4236—4240.)

Gyöngyösi azonban nem utánoz mindenütt ilyen szolgálilag. Önálló leleményének is többször adja tanujelét. Így, az ókori hagyományoknak is megfelelően nem *Heracleus* császárnak, hanem *Herculesnek* tulajdonítja *Heraclea* alapítását. Tudjuk ugyanis, hogy az ókorban minden ily nevű várost Herculessel hoztak kapcsolatba.

Hercules vólt ennek első építője,
A' maga nevére vároft nevezője,
Pius Antonius fel-ékesítője,
Es Velpálianus kóvel kerítője.
(2. old. 6. v.)

A cselekvénnyel szemben is elég gyakran tanusít Gyöngyösi önállóságot. Így mikor Demaenetát hazakisérik, az leveti magát a mélységbe. Gyöngyösi szerint ez csak *másnap* történik, amikor a törvény elé akarják a bűnös asszonyt vinni.

Más nap mikor vinnék a' város házához,

— — — — —
A' tetőről magát ott gyorsan le-veti.

(39. old. 2—3. v.)

Azonban Hogy vinnek az Atiád Hazához

— — — — —
el fzalad s tetereől uete magát alyhoz.

(Czobor, 1501, 1505.)

Charikles édes leánya halála fölötti keserűségében beteg lesz, felesége pedig meghal bánatában. Feleségének haláláról Czobor kifejezetten értesít, míg Gyöngyösinél ezt pontosan nem tudjuk meg (1700. kiadás, 111. old. 5. v.).

Charikles, hogy bánatára enyhületet keressen, eltávozik a szerencsétlenség színhelyéről, de ezt Czobor szerint titokban teszi, míg Gyöngyösinél még barátaitól is elbúcsuzik.

A' mint nem-is kélem, hanem hozzá látok

Utamhoz : Léfzen az fzerentse, vagy átok.

Mondom barátimnak : az lften hozzátok.

Ha miben vétettem, azt megbotsáfsátok

(111. old. 6. v.)

Gyöngyösi változtatása az is, hogy a Charikles kérdésére a leány maga vallja magát Charikleiának. (1700. kiadás, 120. oldal, 4. v.) Ezzel ellentétben Czobor szerint a leányt Charikles nevezi így el.

Önálló változtatásával csak a zavart növelte Gyöngyösi azon a helyen, ahol a többször említett hármasság miatt Theagenes belépését kétszer beszéli el Czobor. Amikor ugyanis Kalasiris az istenek intését veszi, hogy az ifjak ügyét miként intézze el, kopogást hall s megörülve szolgája híradásán, hogy Theagenes keresi azon gondolkodik, hogy miként adja tudtára az istenek akaratát. Eközben belép Theagenes és hamarosan beszédbe bocsátkozik vele Kalasiris. Itt tehát kétszer szerepel Theagenes: egyszer jelentik, hogy látogatóba érkezett, másodszor pedig tényleg be is lép. Ez a két különböző momentum már a Czobornál sincsen élesen szétválasztva. Először behivatja Theagenest, hogy foglaljon helyet szobájában, másodszor azután be is lép. Gyöngyösi ezt teljesen eltérően úgy beszéli el, hogy Theagenes belép, helyet foglal, Kalasiris rögtön

felfedezi, hogy szerelmes, erre elmélkedő rész következik, azután pedig megint belép Theagenes s a beszélgetés előről kezdődik. (151. old. 1. versszakától kezdve).

Ilyen önállóan emleget Gyöngyösi klasszikus neveket is, de rendes szokásától eltérően aránylag keveset: *Biblis* (6. old. 5. v.), *Phaedra* (24. old. 1. v.) és *Nestor* (92. old. 2. v.) ily módon kerültek az elbeszélésbe.

Czobor önálló betoldásai sok helyen annyira szervetlenek voltak, hogy azok oda nem tartozósága Gyöngyösinek is feltűnt. Ezen úgy segített, hogy az *Athén* város alapításáról szóló mondat egyszerűen elhagyta (17. old. 6. és 7. versszaka között), a többieket pedig; így a *Cornelius Rufus* megvakulásáról szólót (81. old. 3—4 v.) sokkal szerveesebbé tette, az eseményekkel összefüggésbe hozta.

A Czobor Heliodoros fordítása a harmadik könyv végén megszakad. A kézirat alsó lapján még meglevő vezérszó (Szavát felemelvén) bizonyítja, hogy a másoló előtt terjedelmesebb kézirat volt, amelynek további másolása azonban valamely okból elmaradt. Mivel az események Gyöngyösinél zavartalanul tovább folynak, világos, hogy terjedelmesebb kézirat volt birtokában, amelyben Heliodoros regényének fordítása az ötödik könyv végéig meg volt. A Gyöngyösi V—VIII. részének közvetlen forrását tehát nem ismerjük, de a közvetett forrás: Zschorn fordításának segítségével némi tájékozódást mégis nyerhetünk.

Az ezzel való összehasonlítás legelsősorban arról győz meg, hogy ezen részek is Zschorn fordításán alapulnak. Az események csoportosítása a legkisebb részletig ezzel a fordítással egyezik meg.

Persina királyné leányának történetét egy szalagra, vagy szövetre írja, míg a német szerint táblára. Gyöngyösinél természetesen ez utóbbit találjuk.

Kezdi oldozgatni, de nagy reifzketséggel,

A' melly rakva vagyon fok drága ízépséggel

Közte egy kis arany tábla fényelséggel

Látszik, a' melly írva lévén meisterséggel.

(186. old. 2. v.)

In difem paectlin neben anderen dingen war auch ein geschribne tafel, mit Morenlaendiſchen buechſtaben.

(Zschorn, lxvijB. 1.)

paulopost afferebat fasciam [literis Æthiopicis non uulgaribus, sed regijs notatam].

(Warschewiczki, 70. l.)

Vannak apróbb részek, amelyek a forráshoz viszonyítva önállóak. Az a kérdés mindenesetre fennmarad ezek vizsgálatánál, hogy vajjon Czobor vagy Gyöngyösi tollából erednek-e.

Rögtön azon versszak után, amelynél Czobor ismert szövege megszakad, egy beszédet találunk, amelyet Charikleia intéz Charikleshez. Ez a beszéd a forrásból hiányzik, azonban Czobornál már megvolt, amint a „Szavát felemelvén“ bekezdés bizonyítja.

A szerelem segédeszközeinek felsorolását, különösen a szerelmes versek, virágénekek emlegetését szintén hiába keressük Zschornnál.

Hizelkedés, szép szó, ahoz ajándék kel,
Intés, irogatás gerjelztő verfekkel,
Szolgálat ajánlás: mert szokott ezekkel
Hízni a' fzerelem, nem kőrmős kezekkel.
(178. old. 5. v.)

Az első beszélgetés alkalmával Kalasiris még nem említi Theagenest Charikleiának. Annál feltűnőbb, hogy Gyöngyösinél felhossa ezt önálló betoldásképen, azután pedig zavartalanul tovább folyik a cselekvény s Theagenes szerelméről csak jóval később esik szó.

Theogenes dolgát pedig a' mi nézi,
Győtrelmét náladnál a' fulyosbban érzi,
Te lángod az ővét hidd-el hogy tsak képzi,
Félő: hogy éltét-is nagy tűze el-végzi.
(195. old. 5. v.)

Czobor költeményében rámutattunk oly helyekre, amelyek az *újlatin líra* hatása alatt keletkeztek. Amikor Kalasiris Charikleiát meggyőzni igyekszik a szerelem hatalmáról, nagy beszédet intéz hozzá. Ez a beszéd önálló, de minden tekintetben az új latin líra eszmemenetét, csoportosítását és tárgykörét követi. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Gyöngyösi ezt a helyet Czobornál már készen találta, annál is inkább, mivel Gyöngyösi ily terjedelmes betoldására példát nem hozhatunk fel.

Azért e' világon nézz-el mindeneket,
Négy elementumból izótt természeteket,
Mellyek ellenkezők, de edgyeiségeket
Szerelemért teszik és veszik kedveket.
A' magos kék eget a' szép tsillagokkal
Tekénts-d-meg, azoknak rendes járásokkal,
Es meg-tanúlhatod az ő példájokkal,
A' szerelem mint bír ott-is a dolgokkal.
A' fzerint nézd-el a' földi állatokat,
Kietlenben lakó tigrist, 's párdutzokat,
Eléfantot, leopárdot, lárkányokat,
Szerelmet mint tudgyák, 's szeretik tárfokat.
Földön a' beftyék-is a' tsúfzó férgeekkel,
Tengerben a' halak, ferés Delphineekkel,
A' nagy Balénák-is a' Syrenefekekkel,
Szelídek egymáshoz magok fzerelmekkel.
A madarak noha mezfszére repűlnek,
Es lűgár fzárnnyokon fok földet kerülnek,
De onnét meg-térvén fészkekben bé-űlnek,
'S társal felefedvén egymásnak őrűlnek.
Az-az: akar ott fenn a' magas egekben,
Akar itt a' földi nagy kerűletekben,
Akar a' tengeri fetét őrvényekben
Tekénts, de fzerelmet találsz mindenekben.
(198. old. 2—7. v.)

Kalasiris már régen értesült Persina királynétől a kitett leány-ról, mert Persina ezt neki egyszer, amikor Aithiopiában járt, elbeszélte. Az elbeszélés körülményei Gyöngyösinél egészen különlegesek. Egyszer Persina félrevonulva a társaságtól kertjében levő kis kápolnájában megvallotta bánatát Kalasirisnek s egyúttal titkának megőrzésére szőllította fel. Ez teljesen költött epizod, amelyet Zschornnál nem találhatunk meg (202. old. 6—7; 203. old. 1—2 v.).

A thessalok harci zajára, Charikleia megszőktetésekor, nagy rémület szállja meg Delphi lakóit. Gyöngyösi elbeszélésében humoros részletezéseket is olvashatunk így, hogy a főbíró ijedtében az ágy alá bujt (216. old. 2. v.).

A ravasz Kalasiris maga buzdítja Delphi lakóit, hogy a thessalok után siessenek. Ezért beszédet intéz az emberekhez, hogy

késedelem nélkül készüljenek az üldözésre. Gyöngyösinél azonban tulságosan erélyes ez a beszéd, mert Kalasiristől már jelleménél fogva sem várnók el, hogy így nyilatkozzék:

Közzülök ezt fognám, annak fejét venném,
Ezt tömlőczbe, amazt a' karóba tenném,
Úgy tetzvén, kenyerem' gyalázzalattal enném,
Ha kardomat még ma vérekkel nem kenném.
(222. old. 3. v.)

Többször találkozunk Gyöngyösinél a hajósok indulását jelző sípszó fölemlítésével. Ez a forrásban nincsen meg.

Annyival-is inkább, hogy a' lip ízót hallom,
Gyorlítom a' lépéft, futni sem átalom,
(227. old. 4. v.)

Saját korának hangulata tükrözik Gyöngyösi költeményében, amikor a katonák maguk haszna keresését tünteti fel. Zschorn is céloz ugyan erre, de csak halványan.

Siet Nitrates-is falukat dúlatni,
Hol mit kaparíthat azt félre dugatni,
Az igaz marhát is bitangnak fogatni,
Mint Hadnagynak izokás magát úgy forgatni.
Mert ezek a' falok, 's kányák természetét
Követvén, el-vonnyák mások kerefetét,
Nem viágallyák lenki izeményét, 's nemzetét,
Nézik tsak a' magok halzna tenyészétét.
(246. old. 7. v., 247. old. 1. v.)

Mitranes an sein ort, durch fur noch mehr flecken vnd Inseln
sein nutz zuschaffen.

(Zschorn, lxxxvA. l.)

A két szerelmes tengeri kalandjainak végét Kalasiris beszéli el, minden különösebb felszólítás nélkül. Ezzel ellentétben Gyöngyösinél először Charikleiat unszolják, hogy a történeteket mondja el (257. old. 4. v.).

A tengeri rablók támadásakor némelyek fegyvert ragadtak a megtámadottak közül. Kalasiris csendeslíti ugyan övét, de semmi-

féle beszédet nem intéz hozzájuk, mint Gyöngyösinél találjuk (277. old. 2. v.), sem Theagenes nem fegyverkezik többé (277. o. 4. v.).

A hirtelen támadt vihar alkalmával pedig a rablók vezére Gyöngyösi szerint a csónakokat vágatja el (280. old. 5.—281. old. 1. v.). pedig Zschornnál azt találjuk, hogy a nagy kereskedő hajót gátoló kisebb kalózhajót szabadítja el a kalózvezér.

Ezekhez az eltérésekhez csatolhatjuk még az eredetiben fel nem található idegen neveket, mint *Isist*, *Ganimedest*, amelyekről nagy valószínűséggel föltehetjük, hogy említésüket Gyöngyösinek köszönhetik.

A nevek írása általában hibás (*Polerus Pelorus* helyett stb.), ezt azonban a romlott szövegnek tulajdoníthatjuk, akárcsak a „*siben gestirn*“: „*két csillag*“-nak való fordítását.

Mert a' két tsillag-is hajók vezére

El-enyészett vólt már, 's ment a' föld mélyére.

(260. old. 2. v.)

die weil das siben gestirn schon am himmel vndergangen.
(Zschorn, lxxxixB. 1.)

Az ismertetett eltérések száma csekély, terjedelemre nézve sem tekinthetők másnak, mint a fordító vagy átdolgozó némelykor talán akaratlan változtatásának. A Heliodoros első öt könyvének magyar fordítása azonban híven követi Zschorn német fordítását s így kimondhatjuk, hogy az egésznek a német szöveg szolgált alapul.

A *Czobor* fordításának ránk maradt részei beosztás szerint híven megfelelnek az Aithiopika általános beosztásának. Zschorn fordítása ettől csak annyiban különbözik, hogy az egyes könyveken belől még „caput“-okra is felosztja a munkát és minden „caput“ élén argumentum van. Czobor ezt az apró részekre való tagolást nem vette át, de költeményhez amúgysem talált volna.

Gyöngyösi a keze közt levő anyaggal önkényesen bánt el s beosztását is megváltoztatta. Az ő „első rész“-e megfelel Czobor „pars prima“-jának. A „pars secundát“ azonban hosszúnak találta Gyöngyösi s ezért azt kétfelé osztotta: Kalasiris elbeszéléseig tart a „második rész“ és attól egész a „pars secunda“ végéig a „harmadik rész“. A Czobor-féle „pars tertia“ így Gyöngyösinél szükség szerint „negyedik rész“ lett. — A Heliodoros munkájának „liber quartus“-a megint két fejezet Gyöngyösinél: „ötödik rész“ Thea-

genes győzelmes versenyfutásáig és „hatodik rész“ a „liber quartus“ végéig. A „liber quintus“ az előzőkhöz hasonlóan szintén el van aprózva: „hetedik rész“ Kalasiris áldozatáig és „nyolcadik rész“ az ötödik könyv végéig.

Czobor munkájának terjedelméről csak Gyöngyösi átdolgozása alapján alkothatunk véleményt. Figyelembevée Laskait, aki szerint munkáját be nem fejezhette, azt mondhatjuk, hogy minden jel szerint tényleg töredékben hagyta hátra Czobor a munkáját. Gyöngyösi feldolgozása annyira folyamatos, hogy már a forrás azonossága szerint is oly kéziratot kellett használnia, amely Heliodoros regényét az ötödik könyv végéig tartalmazta. Mivel a Gyöngyösitől használt kézirati fordítás szerzője Czobor volt, tehát kétségtelen, hogy Czobor az első öt könyvet lefordította. Semmiféle ok nem teszi valószínűvé, hogy Czobor fordítása ennél terjedelmesebb lett volna s így kimondhatjuk, hogy a jelenlegi adatok tanúsága szerint Czobor fordítása Heliodoros regényének első öt könyvét tartalmazta.

A IX.—XIII. rész.

A IX.—XIII. rész az Aithiopikától teljesen eltérő cselekvénnyel befejezi a történetet.

Késő éjjel a társaság nyugovóra tér. Virradatkor felkel Kalasiris és Charikleiahoz siet, akit szomorúságba merülve talál. Kérdi ennek okát, mire Charikleia elmondja, hogy álmában Theagenest látta s ez megint eszébe juttatta elvesztett kedvesét. Kalasiris bátorítja és közbenjárását igéri Theagenes feltalálására. Ezért Nausikleshez (Nansikles!) siet és kéri, hogy hathatósan támogassa Theagenes felkeresésében. Nausikles ezt meg is igéri, mire Kalasiris áldozatot mutat be Apollonak és tőle kedvező jelt vesz. Nausikles befogat hintójába, ez elé pedig két lovas legényt rendel, akik az utat mutassák. Már két napja vannak úton, amikor fegyvereseket pillantanak meg. Nagy örömeikre ezek Mitrane (Nirates!) emberei, akikről megtudják, hogy Theagenest Mitrane Memphisbe küldötte a király udvarába. Ezért legokosabbnak tartják, ha a legközelebbi városban megszállnak s ott beszélnek meg a további teendőket. El is érnek egy nagy városba, amelyet erős falak, bástyák és mély árkok vesznek körül. A város szép utcáit sok, tornyos templom ékesíti. Itt Nausikles egy barátjához szállnak. Kalasiris bánatában

nem vesz részt a vacsorán, hanem kenyeret és egy ital bort kér. Nausikles megtudja vendéglátó gazdájuktól, hogy egy előkelő ifjút látott fogolyként az utcán és bizonynyal tudja, hogy a rabot a főbíróhoz kísérték. A gazda tanácsára már a bíróhoz készülnek, amikor a bírótól három követ érkezik, akik a vendégekről kérdezősködnék, hogy azok mi járatban vannak s rendben van-e „úti czédulájok“. Amikor azonban Nausiklest megpillantják, nagyon megörülnek régi jó ismerősüknek. Nausikles felkészül Kalasirisszel, hogy a bíróhoz menjen. Házát a „piacon“ találják meg, szemben Isis templomával; a piac közepén négy oszlop állott. A bíró szívesen üdvözlöi a vendégeket s Nausikles rögtön előadja, hogy mi járatban vannak. A bíró meghallgatja őket s maga is megerősíti, hogy az ifjú itt járt, de már tovább vitték Memphisbe. Majd tudakozódására Kalasiris belekezd vándorlásainak előszámolásába, de odajön a város főpapja Thales, aki rokona Kalasirisnek. Örömmel magához hívja Nausiklesszel együtt, majd a bírót is meghívják vacsorára. Itt Kalasiris megegyeszer elmondja egész élete történetét Thalesnek, majd mind a négyen vacsorához ülnek. Thales a vacsora alatt régi írásokat vesz elő s bebizonyítja, hogy mindnégyen ugyanazon családból származnak (IX.).

Másnap nagy ünnepet akarnak rendezni Isis tiszteletére, de egy nagy zápor megakadályozza a tervezett játékokat. Mindazáltal Thales és Kalasiris a templomba mennek, ahol áldozás közben az isten „echo“ alakjában válaszol nekik. A válasz szerint Kalasirisnek nem tanácsos Memphisbe mennie s ezért öccse, Thales vállalja helyette a közbenjárást. Útitársul készséggel ajánlkozik Nausikles és a bíró s így útra kelve a Niluson folytatják négy napig útjokat, míg végre Memphisbe érnek.

Knemon ezalatt Nausikles két lányával és Charikleiával időzik. Mindnyájuknak közös igyekezete az, hogy a szomorú Charikleiát vigasztalják. Szórakoztatására a tágas kertben, a lugasok között különféle játékokat rendeznek (X).

Thales Memphisben a királyi vár szomszédságában száll meg egy ismerősénél. Két követséget találnak itten, az egyik Thessaliából jött Theagenes után, a másik Aithiopiából Persina királynétól eltűnt leánya után. Delphiből is jött egy küldöttség, hogy Diana elveszett papnője után tudakozódjék. A királynak megtetszik a fogoly Theagenes s pohárnokai közé emeli. Thales és két társa értesülnek Theagenes ottlétéről s Nausiklest küldik a várba, hogy az ifjút

mindenről értesítse. Ezalatt Thales Pentheseust (Petofius) keresi fel, aki előkelő állású főpap Memphisben. Ez meghallgatja a történeteket s már atyja kedvéért is örömmel igéri segítségét. Ezt megbeszélve Thales szállására érnek, ahol már várja őket Nausikles azon hírrel, hogy beszélt Theagenesszel s az ifjú maga kérte, hogy járjanak közbe a királynál, hogy őt szabadon bocsássák. Erre nem is késnek tovább, hanem mind a négyen a várba sietnek, ahol Pentheseus iránti tiszteletből rögtön a király elé bocsátják őket. Pentheseus elmondja királynak, hogy milyen ügy hozta ide őket s kéri Theagenes szabadonbocsátását. A király hamarosan belegyezik és így Theagenesszel együtt térnek haza Pentheseus házába. Annak hírére, hogy Theagenest a király elbocsátotta, a görög követség egy tagja keresi fel és kéri, hogy térjen vissza hazájába. Theagenes biztató szavakkal bocsátja el a követet. A beszélgetés során a rokonok kérlelik Pentheseust, hogy bocsásson meg magáról megfélemezett bátyjának, Thyamisnak (Thiamus), amibe ő bele is egyezik, sőt szabadon is bocsátatja. A testvérek teljesen ki is békülnek és Theagenes is megbocsát a rablók vezérének (XI).

Kalasiris ezalatt Themesa városában kétség és aggodalom között tölti napjait. Könyörgő áldozatokat küld az istenekhez, azok pedig kedvező álomlátással nyugtatják meg. Megörülve a kedvező jeleknek levélben tudósítja Charikleiát az eddig történetekről. Ezalatt Charikleia Chemmisben kellemesen tölti az időt Knemon és Nausikles leányainak társaságában. Egyszer a kertben Pyramus és Thisbe történetének képét pillantja meg és a hű szerelmesek megható esete igen elszomorítja. Bánatos lelkiállapotában vigasztaló írként hat Kalasiris levele. Különösen azon az értesítésen csodálkozik Charikleia, hogy Thyamis Kalasiris fia. Ám Knemon hamarosan megmagyarázza a történetet. (XII).

Thales tanácsára a Níluson indul a társaság hazafelé. A révnél Athén városának követségével találkozni; ezek Knemont keresik, hogy az ártatlan ifjút hazavigyék. A követséget magukkal viszik azzal a biztatással, hogy a keresett ifjút nemsokára megtalálhatják. Útközben még egyszer megbeszélik a velük történt viszontagságokat. Nehány napi szerencsés utazás után Themésába érnek, ahol Kalasiris öröme leírhatatlan Theagesnek megpillantásakor. Kalasiris az éj folyamán az istentől utasítást vesz, hogy az ifjakat és még egy ifjú párt Görögországba visszavezesse. Erre levélben Nausikleshez

hívja a görög és szerecsen követeket, azután pedig az egész társasággal útra kel Chemmisbe. Charikleia megindultan üdvözlí jegyesét s a társaság örömét még növeli Knemon eljegyzése Nausikles egyik leányával, Camillával. Ezalatt megérkeznek a görög és szerecsen követek. A másnap tartott ünnepi áldozat után megbeszélík, hogy Theagenes és Charikleia, Knemon és Camilla Kalasiris vezetése alatt Thessaliába utaznak s Thyamis is velük megy, míg régi bűneire feledés nem borul. Kalasiris a szerecsen követeknek a táblával bebizonyítja, hogy Charikleia a keresett királyleány, mire a követség az örömhírral visszatér hazájába. Fényes kézfogó után gazdagon megajándékozva hajóra ülnek és visszautaznak Görögországba (XII).

*

Mivel ez a történet az Aithiopikától eltér, természetsszerűleg következik, hogy ezen befejezés az előbbi nyolc rész, illetőleg öt könyv alapján készült önálló alkotás. Az irodalomtörténeiben már sok vita tárgyát képezte az a kérdés, hogy *ki ezen befejező öt rész szerzője*.

*Dugonics*⁸⁵ erre vonatkozólag úgy nyilatkozik, hogy volt egy fordító, aki munkájába belehalt s a fordítást töredékesen hagyta hátra. Ez a töredék egy más ember kezébe került, aki be akarta fejezni a fordítást, de csak „a szavakat szaporította minden haszon nélkül“, mivel Heliodorosa nem volt. Ez a munka a Gyöngyösi kezébe került, aki mert maga sem ismerte az eredeti Aithiopikát, a hibákat nem vette észre, hanem a verseket „új rendbe vette“. Végül még megjegyzi Dugonics: „A' miket Charicliának magyar fordítóiról és azoknak sok hibáikról ízólottam, azok GYÖNGYÖSI Istvánnak kissebbségére nem lehetnek“.

Dugonics ezen állításának bizonyítását meg sem kísérli. Hivatkozik ugyan Gyöngyösi előbeszédére, de abból sem ez következik. Utólag föltették, hogy Dugonics kezén valami régi kézirat volt, amely Czobor fordításán kívül annak folytatását is tartalmazta. — Tényleg volt a Dugonics kezén egy kézirat. Mondja ugyanis, hogy „kezemhez kaptam annak (t. i. Gyöngyösinek) két Maga' keze írását, Charicliát és Kupidót,“⁸⁶ de ezek Gyöngyösi kéziratai

⁸⁵ *Dugonics*: Gyöngyösi István költeményes maradványai. Két kötet, 1796. Előíntés LXIV.-tól LXXII. lapig.

⁸⁶ I. m. I. kötet, IV. l.

voltak, nem pedig mintájának szövege. Különös az is, hogy Dugonics az „Előintésben tovább sehol sem említi a Chariclia kéziratát, pedig a Kupidóéról ugyan bőven szól. Oly tárgyi tévedései is vannak Dugonicsnak, amelyek kizárttá teszik, hogy Czobor fordítását vagy annak állítólagos folytatását látta volna. Így az „első fordítóról“, tehát Czoborról azt állítja, hogy az első öt könyvből „nyolcz rélzeket csinált“, pedig tudjuk, hogy Czobor beosztása semmiben sem tér el a Heliodorosétól. — Az is különös, hogy Dugonics „a régi rongyolt versek“ birtokában azt állítja Gyöngyösiről, hogy „soha semmit se fordított, hanem az ő munkái mindnyájan eredeti munkák“, ⁸⁷ pedig Czobornál sorról-sorra feltaláljuk Gyöngyösit s így a híres *eredetiség* nagyon kétségessé válik. — Ilyen körülmények alapján Dugonics egész okoskodása gyanús s ezért a kérdés megoldását más alapon kell megkísérelnünk.

Zlinszky a IX—XIII. részből vett belső tárgyi érvekkel igyekezett Gyöngyösi szerzőségét bizonyítani. ⁸⁸ *Balthazár Gábor*, bár figyelmét nem kerülte ki azon adat, amelynek segítségével mi a kérdést megoldjuk, bibliographiai tévedése miatt hasonló eljárást volt kénytelen követni, mint Zlinszky. ⁸⁹ *Rédei* szintén Gyöngyösi munkájának tartja a IX—XIII. részt; bizonyítása összehasonlításokon alapul, bár a megoldó adatról szintén tud. ⁹⁰ *Badics* ellentétben az eddigi felfogással, azon a nézetten van, hogy Gyöngyösi az egész munkát már készen kapta s csak az átdolgozás érdeme az övé. Szerinte a Gyöngyösi alapul vett szövege megvolt Dugonicsnál is. ⁹¹

A munkából vett belső tárgyi összehasonlításokkal ezt a kérdést biztosan eldönteni nem lehet, mert hiszen kétségtelen, hogy Gyöngyösi keze mindenképpen belejátszott a szövegbe, tehát egyezéseknek föltétlenül kell Gyöngyösi többi munkáival lenni. Külső érvet találni pedig nem nehéz. Az 1700.-i első kiadás

⁸⁷ I. m. LXXIV. l.

⁸⁸ *Zlinszky Aladár*: Heliodoros a magyar irodalomban. Budapest, 1887; 37. oldaltól kezdve.

⁸⁹ *Balthazár Gábor*: Egy ó-görög regény. — Heliodorus Aethiopikája. A kecskeméti áll. segélyezett evang. református főgymnasium értesítője. 1901—902; 12. l.

⁹⁰ *Rédei J. Kornél*: Gyöngyösi Charicliája. Kassa, 1912. 49 l.

⁹¹ *Badics F.*: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei. Akad. Ért. a Nyelv. és. Szépt. köréből. XXII. köt. 4. sz. 1912; 25. l.

296 oldalán a VIII. rész befejezése után és a IX. rész kezdete előtt ezek a sorok állnak: *N.B. Ezen Historia ennek előtte tsak | eddig vólt írásba véve, a' melly hogy | tovább-is tsonkán ne légyen, a' kö- | vetkezendő részek most adattak | bé-fejezésére.*

Ez a kijelentés oly világos, hogy csak az szorul bizonyításra, hogy tényleg Gyöngyösitől ered-e ez a jegyzet. Ebben nem kételkedhetünk, mert hiszen Gyöngyösi még életben volt a munka sajtó alá rendezésekor, sőt minden bizonnyal maga javította ki a sajtóhibákat is, mivel a végére csatolt jegyzék mentegető soraiban annyira a munka feldolgozásával szorosan összefüggő megjegyzéseket olvasunk, hogy azt másnak, mint Gyöngyösinek nem tulajdoníthatjuk. Így Gyöngyösi, már mielőtt a sajtót a munka elhagyta volna, olvasta azt s bizonnyal tiltakozott volna minden idegen kéztől eredő megjegyzés ellen. Ezen alapon kimondhatjuk, hogy az idézett megjegyzés magától Gyöngyösitől való; viszont a jegyzet értelme oly világos, hogy állíthatjuk, hogy a *IX—XIII. rész szerzője Gyöngyösi.*

Gyöngyösi leleménye a befejező részekben nem valami dicséretreméltó. Igyekszik az összebonyolított cselekvény szálaít kifejtteni. Művészi symetria érzéke méltánylást érdemel, mert az eseményeket nem vágta rögtön ketté, hanem érezte, hogy a megoldásig még kell egynek-másnak történni. Hatványozottan tűnik ki nála Heliodoros azon hibája, hogy az első öt részben Theagenes és Charikleia passzív szerepet visznek. Ez a passzivitás a regény második felében megszűnik, míg Gyöngyösi az első rész szellemére támaszkodva a főszereplőket teljesen háttérbe szorította.

Különösen hat Gyöngyösi befejezésénél a hangulat és környezet változása is. Az első nyolc részben, bárha sok gyengítéssel is, még mindig érezzük a görög-egyiptomi helyszín, szokások, intézmények bélyegét. Gyöngyösínél csak a hely marad meg, de a helyszín, szokások és intézmények minden különösebb erőltetés nélkül a XVII. századbeli Magyarországra alkalmazhatók. Emiatt Gyöngyösi az előzményekkel többször éles ellentétbe jut. Így Kalasirisről még nem rég olvastuk, hogy nem iszik semmi szeszesítalt, mivel egyiptomi papok ezt soha nem teszik. A kilencedik résztől kezdve Kalasiris, eddigi kijelentésével ellenkezően vígan ürítgeti a poharakat, fogadalmával semmit sem törődve.

Jellemzők a cselekvény megoldásának eszközei is. Ezek is Magyarországra vallanak: a cselekvő személyek mindegyre esznek-

isznak, szónokolnak és — régi magyar kifejezés szerint — „informálnak“, vagyis kijárnak. Hogy mennyire Magyarországon vagyunk a IX—XIII. részben, néhány példával világítjuk meg.

Nausikles befogatja lovait hintójába, az elé pedig két lovaslegényt rendel, hogy az utat mutassák. Themesa városát kőfal, erős bástyák és árkok veszik körül, sok templom ékesíti piacát és utcáit. A város bírója kötelességének tartja az idegenek származása és szándékai iránt érdeklődni, sőt még „úti czédulájokat“ is kéreti. Memphis városában hasonló viszonyokkal találkozunk, azzal a különbséggel, hogy egy hegyen emelkedik a királyi vár. Ha szükséges rögtön igénybe vehetik hőseink a „gyors postát“. Charikleia körülbelül oly környezetbe jut, mint ha egy tehetős falusi földbirtokos nemeshez került volna. A nagy kertben mindenféle ártatlan társas játékkal, mint zálogosdival s több effélével töltik az időt. Ebben a kertben furcsán mozognak a klasszikus kor görögjei, egyiptomi emberei és szerecsenei. El is árulják magukat minduntalan az illusio teljes elijesztésére.

Ez a munka mutatja legjobban, hogy Gyöngyösinél szó sincs önálló és kiforrott művészi felfogásról, mint amilyennel Zrínyinél találkozunk.

Gyöngyösi minden bizonnyal nem öregekorában olvasta először Charikleia históriáját. Már fiatalságában nagy kedvvel olvasgatott magyar költeményeket s maga is ezen költészet követőjének vallja magát. Nem csodálkozhatunk, ha találunk már Czobor költeményében oly helyeket, amelyeket később Gyöngyösi minden művében szeretett alkalmazni. Ilyen a külső leíráson alapuló jellemzés. Gyöngyösi és Czobor Charikleiát egyformán mutatják be, de ilyen vonásokkal Gyöngyösi más költeményeiben is találkozhatunk.

Ott közel egy szép Szűz kiseded kő-fiziklán ül,
 Es édes fejére tsuda mely fok bú gyúl,
 Keferve tűzétől izivetskéje hol fül:
 Hol nagy félelmében refzket, 's mint jég elhűl.
 Mint a' fel-kelő nap fénlík köntösében,
 Rosa ízín egyvelűltt gyenge ízemélyben,
 Tegez van oldalán, laurus a' fejében,
 Mint más Diánának fel-vontt íj kezében.
 (5. old. 3—4. v.)

Mert keözel egy fzepe füz ksded kw ziklan wl,
melinek gieonge fziue s fzepe keferuel fw
gondos bai fzegeennek arua feiere gywl
meli miat az tezte mint hidegh jegh el hwl,
elteuel halalban sereui keözt merwl.

Isten Afzoni modra ennek lagy ruhaia,
Laurus aghbol feien zeold gyeongy kozoroia,
Niakaban es mellién giemantos nas faia,
bal oldalan fenleó zomanchos puzdraia,
iob kezeben czefras aranas kezija.
(Czobor, 196—200; 206—210.)

A kedves dicsérete is fellelhető Gyöngyösi más költeményeiben is.

Oh Te én minden jóm, és gyönyörűlegem,
Minden nád-méz felett való édefségem.
Tündöklő szép napom, tellyes reménlegem,
Jaj! miként romlottál, én drága szépségem!
(63. old. 3. v.)

Ő te edes kedues fzepe gieðnieoreðlegem,
o te illemetes kelleo keduefsegem,
minden Nadmez feleth edesb izelfsigem,
uilagh kegiefi keozth fzeb fzerelmefsegem,
Semmi elet ninchen benned en hivlegem?
(Czobor, 2246—2250.)

A szomorkodó kedves leírásának mintáját Gyöngyösi Czobortól vette.

Sárgúltak rósái gyenge ortzájának,
Klárifa halványúlt piros ajakának,
Hervadt lilioma szép fejér nyakának,
Es alabástroma rútúlt homlokának.
(159. old. 5. v.)

El veszett es eðriúlt piros rosa fzie
elheruadott minden fzepegeenek képe
megkeduetlenedett vig voltanak fzinie
tilztan elmáslodott eð fzepe verðfenie
fzomoruan leuen nincz regi jo kedue.
(Czobor, 5181—5185.)

Igy hervadoz *Széchy Mária* is a „*Murányi Vénus*“-ban.

Orczái rósái melyektől hervadnak,
Az gyenge klárisok ajakán száradnak,
Vidám tekintetű szemek szomorodnak,
Az serény lépésű inak-is lankadnak.

Gyöngyösi munkája a XVIII. század folyamán elég népszerű volt. Öt kiadása jelent meg a Dugonicséval együtt. [Lőcse, 1700. Buda, 1733. H. és é. n. (1742). Buda, 1763. Pozsony és Pest, 1796]. *Gvadányi* soraiban gyakran találhatunk csodált mesterére emlékeztető gondolatokat és kifejezéseket. Így a *Duna* leírásakor (a *Peleskei Nótárius*-ban) a Nilus két évszázados dicsérete kerül tollára :⁹²

Ő ezen Tengerben foly-bé hét folyással,
Magas kősziklákról tajtékos habzással,
Valamint a Nilus dül hét ágazással,
Egyiptomi tengerben kövekről zúgással.

Mintha Gyöngyösit hallanánk, aki Czobor után így kezd történetébe :

A' szép Nilus vize hét tág ágaival,
Aegyptum tengerben dől sok habjaival,
Sok tartományokat bővít aranyival,
Gazdagít népeket marhás hajóival.

Gyöngyösi megváltoztatta Czobor versalakját is. Öt sor helyett négy soros alexandrinokban dolgozott, ritmusát és rímeit pedig lényegesen javította. Ha mai felfogásunk szerint nem is tartjuk megengedhetőnek, hogy az ily javító természetű átdolgozást a költő saját neve alatt bocsássa ki, a kor szelleme menti Gyöngyösit, hogy a haldokló fordítást újabb száz évre életre keltette.

⁹² IV. rész ; 196. versszak.

VI.

Dugonics: A szerecsenek (1798).

Ha azon okokat vizsgáljuk, amelyeknek ösztönzésére *Dugonics* Heliodoros Aithiopikáját lefordította, szinte megglephet, hogy ez a fordítás is közvetlen kapcsolatba hozható az előző feldolgozásokkal és azoknak mintegy végső láncszeme. Olyan sorral van tehát végeredményben dolgunk, amely az időbeli nagy távolság ellenére szoros kapcsolatba állítható.

Dugonics, mint a magyaros tárgyú és magyaros nyelvű irodalmi irány főképviselője, nagy tisztelettel és csodálattal viseltetett „a legnagyobb magyar poeta“ *Gyöngyösi István* iránt. A hosszas kísérletezés, amely ezen korban Gyöngyösi munkáinak kiadása körül történik, mutatja, hogy az érdeklődés egy századon keresztül sem csökkent irányában. Nem is lehetett volna — irodalmi eszméket véve — szerencsésebb kiadója Gyöngyösinek, mint *Dugonics*. Örömmel fogadja a megbízást és örömmel igyekszik annak eleget tenni. Áttanulmányozza Gyöngyösi munkáit, kézíratait, megírja róluk véleményét s így 1796-ban megjelenik az első irodalomtörténeti gyűjteményes kiadás: *Gyöngyösi István költeményes maradványai*.

Dugonics Gyöngyösinek minden munkájáról külön emlékezik meg „*Előintés*“-ében s itt szól a *Charicliá*-ról is. Kétségtelenül megragadta figyelmét Gyöngyösi ajánlólevelében *Andrássy Péter* ezen nyilatkozata: „Kár, hogy olyan rendetlenül vagyon a *Chariclia* históriája és nem veszi azt valaki igazításba“. Annál nagyobb méltatlansággal tapasztalja, hogy az állítólagos igazítás tulajdonképpen még nagyobb elferdítése az eredeti regénynek. Erre azután ki is fakad: „Meg fogja a Magyar világ látni: hogy, ha én Heliodorus szerint ki-fogom adni, és Gyöngyösi Istvánnak *Charicliájánál* újabb életre hozni az én *Karikleámat* (ezen könyvet

már kézen tartom, és egy-két esztendő után kiadom) minő különbség leszén KARIKLÉA és Chariclia között.“

Dugonicsot tehát már 1796-ban foglalkoztatta a kérdés, épen Gyöngyösi szövegének torzításai miatt, hogy Heliodoros regényét magyar nyelven igazán „új életre keltse“.

Ilyen indítékok után jelent meg 1798-ban átdolgozása a következő címmel: *A szerecsenek. Újjabb életre hozta Dugonics András kiráji oktató. Első könyv. Európai történetek. Második könyv. Áfrikai esetek. Pozsonyban és Pesten Fűskúti Landerer Mihály bötüivel és kölcségével. 1798.*

Jeligének Andrassy Péter előbb említett mondatát választja. Bevezetésében munkáját Benicki Etelkának, unokája szülöttének ajánlja. Itt miután elmondja röviden, hogy milyen tanulságok vonhatók le a regényből, még egyszer ismétli Andrassy Péter nyilatkozatát és hozzá teszi: „Rendbe szedtem azokat az elrongyolott történeteket, melyekben Karikleának fényessége egészen el-homályosodott; és mostanában ötöt, Heliodórusnak nyomdokai szerént, úgy felékesítettem, amint tsak töllem kielhethött.“

A Dugonics munkája is azon fa gyümölcse tehát, melynek gyenge csemetéjét kétszáz év előtt Czobor ültette el a magyar irodalom talajába.

Dugonics forrása.

Dugonics munkájához az 1596.-i *Commelinus* féle párhuzamos latin-görög kiadást használta. Maga mondja Előintésében⁹³ „kezemenél vagy a deák fordítás, melly egy Varseviczki Staniszló lengyel által fordítottatott, ki-nyomattatott pedig Commelinus Hieronimus által.“ A szövegeket párhuzamosan használta. A görög szöveg ismeretére mutat a nevek írásmódja. Az ilyen írásmód: Karikléa, Kárias, Knémon, Kibele nem magyarázható meg a latin szövegből. Erre különben maga Dugonics is utal Előintésében, ahol a nevek eltorzításáról szólva ezt mondja: „Én úgy gondolom: hogy a görög neveket méltóságukról le-sodrani, és a magyarban éppenséggel különböző-képpen ejteni; nincs a Fordítóknak szabadságában“.

Összehasonlítás útján megismerkedhetünk *Dugonics fordítói eljárásával*. Már egyszerű bepillantással is meggyőződhetünk arról,

⁹³ Gyöngyösi költ. maradványai. I. köt. LXVII. l.

hogy itt nem szóról szóra fordítással van dolgunk, hanem inkább meglehetősen szabad átdolgozással. Különösen észrevehető ez a dialógusoknál. Az eredetiben Dugonics meglehetősen kerek elbeszélő részleteket talált az egészbe beleszőve, mint Kalasiris vagy Knemon történetét. Ő ezeket felbontotta és párbeszédbe írta át. Így azután igen sok henye és felesleges hely került bele a regénybe.

Azonban Dugonics munkájának menete mindenben követi Heliodoros regényét; legfeljebb bővítésekkel van dolgunk. *Prónai* szerint ugyan⁹⁴ „Dugonics szorosan követi a regény meséjének menetét; alig találunk egy-két eltérést. Ilyen Kalasiris hosszú elbeszélésének egy helyre hozása (az I. könyvben), amelyet Heliodoros két részben ad elő“, de ha Dugonics munkáját Heliodorossal összevetjük, meggyőződhetünk, hogy az V. szakaszban, épen úgy, mint Heliodorosnál a Nausikles megérkezésére hosszú „beszéd szakasztás“ következik. Itt értesülünk Theagenes és Charikleia szigeti kalandjáról, ép oly részletességgel és Heliodorost ép úgy követve, mint a többi részek. Tehát olyan szerkezet változtatással nem találkozunk Dugonicsnál, amely a cselekvényt világosabbá tette volna, de hogyan is várhattuk volna ezt attól az írótól, ak maga örömmel jegyzi meg egy másik munkájában, hogy mindent összezavart, csak hogy annál érdekesebbé tegye a befejezést.

Dugonics regényének már régi bírálói is hibájául rótták fel a feldolgozás nyelvét. A szegedi parasztok beszédmodora sehogysémm illik a III. század finom, platonikus stílusához. Erre igazán találó a *Prónai* megjegyzése, hogy olyan benyomást kelt bennünk, mint egy antik szobor magyar ruhában. Itt azonban mégis mérsékelte Dugonics Gottschedtől eltanult fordítási elveit. Csak némely helyen mutatkozik a Toldi Miklós szerzője, így amikor a thrák nőt, Rhodopist „rác menyecskének“, a perzsa boszorkányt pedig „cigánnének“ nevezi. De annyiban mégis eltalálta a helyes mértéket, hogy a többi személyek neveit meghagyta.

A *regény felosztását* rendkívül részletezővé tette. A szakaszon belül részeket különböztetett meg, azokat pedig §-okra osztotta úgy, hogy az egész regény igen kis részekre bomlott fel.

Előadási módja áradóan bő, naiv kifejezései pedig igen sok helyen a legszebb részeket teljesen elrontják, nevetségessé teszik.

⁹⁴ Dugonics életrajza, Szeged, 1903. 147. l.

Igy azután fordításáról nem sok jót mondhatunk. Csak a szándék volt nemes, de a kivitel messze mögötte maradt a jóakaratnak. Mintegy lezárja a Charikleia kérdést irodalmunkban s azt el kell ismernünk, hogy a „jó rendbevétel“ Dugonicsnak mégis csak sikerült.

Dugonics és Gyöngyösi feldolgozása közti viszony.

Dugonics forrását és feldolgozásmódját már megismertük. Ha tudjuk azt, hogy milyen szöveg volt ismeretes Dugonics előtt a latin fordításon kívül, akkor érdeklődhetünk az iránt, hogy ezen feldolgozás hatással volt-e Dugonicsra? Gyöngyösire gondolhatunk, kinek munkáját sajtó alá rendezte s így bizonyára alaposabban is foglalkozott vele. A Gyöngyösi hatását ki is lehet mutatni, annak azonban semmi nyoma, hogy Dugonics Czobort ismerte volna. Így ez is bizonyítékul szolgálhat állításunk mellett, hogy Dugonicsnak semmiféle forrás jellegű kézirat birtokában nem volt.

Egy példát lehet erre felhozni, amely élénken bizonyítja, hogy míg Gyöngyösi erős hatással volt Dugonicsra, addig Czobor fordításával semmi elfogadható hasonlóságot nem mutat.

Óh minek-is nevezzetek! — Mátkállyalak-é? de törvénesen le-nem-gyűrűztek — Hitesellyetek-é? de mind-eddig össze-nem-esküdtünk — Oh nem egyebem, hanem édes, meg-meg-édes-édes Karikléám.

(Szerecsenek I. 117. l.)

De jaj én tégedet miként nevezzetek?

Mátkállyalak, avagy feleségellyetek?

Ez nem lehet, minthogy én nem esmértelek,

Ámbár sok sírással s tsókkal terheltelek.

(Gyöngyösi: Chariclia; Dugonics kiadás, I. 62. l.)

De minek [mongialak auagi neuvezetek?

matkamnak hijalak s annak ismerielek,

te annak nem monthacz feleségellielek?

azt inkab nem lehet: mert nem ismertelek

noha fok lírással chokokkal terhellek.

(Czobor ford., 2266—2270.)

Ceaterum quo te nomine quispiam appellet? sponsae-ne? at desponsata non es. An porro nuptea? Enimuero expers es coniugii. Quem igitur appellabo? quem postremo alloquar? an omnium suauius nomen Charicliae?

(Heliodoros — Warschewiczki, 31. l.)

Gyöngyösi hatására utalnak továbbá a következő egyezések:

Gyöngye hajszálának ékes fűrtjeit Laurus fának kised leveleivel elegyítötte.

(Szerecsenek, I. 13. l.)

Rózsa kolzorúval fejét kerítette,

Zöld Laurus levéllel azt egyvelltette.

(Gyöngyösi: Chariclia; Dugonics kiadás, I. 131. l.)

Azomban Tizbe (atyádnak gyakori, és néha húzomos otthon-nem-múlatozását maga javára fordítani akarván) házról-házra, vendégségökröl-vendégségökre nyargalt.

(Szerecsenek, I. 128. l.)

Ő pedig az alatt kortsmáról, kortsmára

Nyargal Arsinával, nagy gyalázattyára,

Szerelmeket üzven, nem nézven magára,

Arsina mátkáját fordítván halznára.

(Gyöngyösi: Chariclia, 68. l.)

Ezt arra magyarázták a hamar-hívvő Bírák: hogy Tizbének el-illantása, Atyádnak praktikája lenne.

(Szerecsenek, I. 131. l.)

De nem vala elég annak el-menése,

Velződnek apámmal, mondván ő lzerzése,

Hogy el-ment, s praktika titkos el-lzökése,

Azért ő nékie legyen büntetése.

(Gyöngyösi: Chariclia, 69. l.)

A hatás tehát Gyöngyösi és Dugonics között megvolt, habár sokkal kisebb mértékben, mint azt el lehetett volna várni.

Ilyen külső és belső hatásokra jött létre Dugonics Heliodoros fordítása. Becsét nem esztétikai értéke adja meg, hanem irodalomtörténeti összefüggése az előbbi feldolgozási kíséretekkel. Két évszázadon át foglalkoztatta tehát íróinkat Heliodoros regénye! A magyar feldolgozások Czobortól kezdve szerves kapcsolatba hozhatók egymással mindennél világosabban bizonyítva, hogy az irodalomi hagyományok a régi kor emberei előtt is értékesek voltak. Az egyes feldolgozások összehasonlításából az is kiviláglik, hogy csak igazi, arra hivatott tehetség tud kiváló művet alkotni. Hiábavaló Dugonics jóakarató fáradozása és nagyobb tudományos felkészültsége: *Gyöngyösi* az összes társai közül messze kimagaslik. Itt, ahol alkalom nyílik az összehasonlításra, tűnik ki leginkább végtelen könnyűsége és finomsága, amellyel az anyagot alakítja. Pedig sok helyen másol: de könnyed fordulat, csak egy tollvonás és nem ismerünk rá az ólomlábon járó Czoborra! Végtelenül sajnálhatjuk, hogy nem állott rendelkezésére az egész anyag. Ha Gyöngyösi Heliodoros egész regényét átdolgozta volna, elmondhatnánk, hogy az egész világirodalomban a miénk a legszebb, legköltőibb Aithiopika.

Felhasznált munkák.

- I. **Heliodori** Aethiopicorum libri decem, graece et latine, edidit Mitscherlich, I—II., Argentorati, 1806.
- Fischer Theodor*: Heliodors Äthiopische Geschichten, II. Auflage; Berlin-Schöneberg.
- Rohde Erwin*: Der griechische Roman und seine Vorläufer, II. Auflage; Leipzig, 1900.
- Pauly-Wissowa*: Realenciclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Heliodoros), XV. Halbband; Stuttgart, 1912.
- Oeftering Michael*: Heliodor und seine Bedeutung für die Literatur; Berlin, 1901.
- II. **Enyedi György**: Heliodori Aethiopicae libri decem; kézirat a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában (1089. szám).
- Henrich Arnold*: Enyedi György Tancredus király leánya Cismunda és Gisquardus széphistóriája; Kolozsvár, 1912.
- Veress Andreas*: Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Fontes rerum Hungaricarum I; Budapest, 1915.
- III. **Czobor Mihály** költeményének egykorú másolata a zágrábi egyetemi könyvtárban (Dr. Dézsi Lajos professzor úr betűhű leírásában használtam).
- Majláth Béla*: Zrínyi a költő könyvtára; Akadémiai Értesítő, 1891.
Die Bibliothek des Dichters *Nikolaus Zrínyi*; Wlen, 1893.
- Zsák J. Adolf*: Czobor Mihály a Chariclia első magyar fordítója; Irodalomtörténeti Közlemények, 1901.
- Bethlenfalvi gróf *Thurzó György* levelei nejéhez czoborszentmihályi Czobor Erzsébethez, I—II.; Budapest, 1876.
- Történelmi Tár* 1878, 1880, 1882, 1893, 1895.
- Deák Farkas*: Magyar hölgyek levelei, I—II.; Budapest, 1879.
- Magyar Országgyűlési Emlékek*, XI. kötet; Budapest, 1899.
- Istvánffy Miklós* alnádor levele gr. Draskovich Jánoshoz; Századok, 1874.
- Pintér Jenő*: A magyar irodalom története, II. kötet; Budapest, 1909.
- Rédei J. Kornél*: Gyöngyösi Charicliája; Kassa, 1912.
- Király György* bírálata ugyanerről; Irodalomtörténet, 1912.
- Badics Ferenc*: Gyöngyösi István ismert és ismeretlen költeményei; Budapest, 1912.
- Warschewiczki*: Heliodori Aethiopicae Historiae libri decem; Basileae, 1552.

- Amyot*: L'histoire aethiopique . . . ; a Paris, 1559.
- Leon Ghini*: Historia di Hellodoro ; in Genova, 1582.
- Leonardo Glinci*: Historia di Hellodoro ; in Venetia, 1587.
- Fernando de Mena*: Historia Ethiopica ; en Anvers, 1554.
- Johann Zschorn*: Chronica, oder Keyser Buechlin ; Strassburg, 1559.
- Johann Zschorn*: Aethiopica Historia ; Strassburg, 1559. — Franckfurt am Mayn, 1587 (Buch der Liebe). — Leipzig, 1597. — Strassburg, 1624.
- Caii Plinii Secundi*: Naturalis Historiae. Recensivit F. G. F. Franzius ; Lipsiae, 1779.
- Nicolaus Hoeniger*: Hofhaltung des Türkischen Keyzers ; Basel, 1596.
- Roscher*: Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, I. Band ; Leipzig, 1884—1890.
- Strabonis Geographica*. Recognovit Augustus Meincke, I—III. ; Lipsiae, 1866.
- Herodoti Halicarnassensis Musae*. Edidit J. C. F. Baehr, I—IV. ; Lipsiae, 1856—1861.
- Rawlinson*: History of Herodotus, III. ; 1876.
- IV. **Laskai János** verses levele ifj. gróf Bethlen Istvánhoz. Kiadta : Dr. Dézsi Lajos ; Budapest, 1908.
- V. **Gyöngyösi István** : Új életre hozatott Chariclia ; Lőcse 1700. — H. és é. n. (1742). — Buda, 1763. — Pozsony és Pest, 1796.
- Dugonics András* : Gyöngyösi István költeményes maradványai, I—II. ; Pozsony és Pest, 1796.
- Zlinszky Aladár* : Heliodoros a magyar irodalomban ; Budapest, 1887.
- Balthazár Gábor* : Egy ó-görög regény, — Heliodoros Aet iopikája. A kecskeméti áll. segélyezett evang. reform. főgymnasium értesítője, 1901—1902.
- Gyöngyösi István* : Márssal társalkodó Murányi Venus. Kiadta : Badics Ferenc ; Budapest, 1909.
- Gvadányi József* : Egy falusi nótáriusnak budai utazása. V. kiadás ; Budapest, 1894. (Olcsó Könyvtár).
- VI. **Dugonics András**. A szerecsenek, I—II. ; Pozsony és Pest, 1798.
- Prónai Antal* : Dugonics András életrajza ; Szeged, 1903.
-

TARTALOM.

Előszó — — — — —	3
I. Heliodoros Aithiopikája — — — — —	5
II. Enyedi György latin fordítása (1592) — — — — —	9
III. Czobor Mihály fordítása — — — — —	17
Czobor Mihály élete — — — — —	18
Czobor Heliodoros fordításának forrása — — — — —	25
Czobor és Zschorn fordításának egymáshoz való viszonya — — —	37
Czobor feldolgozási módja — — — — —	62
Czobor feldolgozásának kéziratai — — — — —	77
IV. Laskai János verses levele Theagenes és Charikleia történetéről (1627 körül) — — — — —	80
V. Gyöngyösi István Charicliája (1700) — — — — —	84
Az első nyolc rész — — — — —	85
A IX.—XIII. rész — — — — —	93
VI. Dugonics: A szerecsenek (1798) — — — — —	102
Dugonics forrása — — — — —	103
Dugonics és Gyöngyösi feldolgozása közti viszony — — — — —	105

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

OCT 6 1923

YERRE
KIGYUOYHCHYH
LEACH

Javítandók:

5. oldal, *Rhode* helyett *Robde*.

17. oldal, a 10. jegyzetben : Akadémiai Értesítő, 1891.

64. oldal, alulról a 12. sorban : *vègh* helyett *vìgh*.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 100067088

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

